

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמעון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן
הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים
הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איתמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן • 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס-צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

- 7 דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11 מבוא

♦ גנוזות ♦

- 31 ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל
הרב ישי רונן
43 קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין
בינויי עם ישראל
הרב דוד יוסף
69 אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה
לרבנו אברהם בן הרמב"ם
הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

- 91 פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות
הרב ידידיה כהן
115 פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר
הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171 רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים
הרב יהודה זייבלד
175 נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק
הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

דברי פתיחה וברכה

מאת מורנו ורבנו הרה"ג
רבי שמעון חי אלוף שליט"א

רב ומו"צ דק"ק אהבה ואחוה תכב"ץ
ברוקלין, ניו יורק (לשעבר)

כ' טבת, התשפ"ו, פה ירושלים עיה"ק ת"ז

ימים רבים בישראל ותורת רבותינו הגאונים הקדמונים שפועל פעלו בימיהם בימי קדם בארצות ישמעאל (הכליפות האיסלמית לארכה ולרחבה במקום ובזמן) אשר ישבו בה כסאות למשפט דור אחר דור ובאותן הישיבות של מאורי הדורות רבותינו האמוראים, ושלשלו מסורת רבותיהם מאחר חתימת התלמוד, הם רבן סבוראי וגאוני בבל שקבלו מהם, והיתה אש שלמעלה מסייעתן עד שעליהם אמרו רבותינו בעלי התוס' (חולין מד ע"א ועוד) "ודבריהם דברי קבלה", והמרדכי עמ"ס יבמות (אות טו) וז"ל אחרי שדברי השאלות מיושרים מי יחלוק עליהם להקל, ועוד שכל דבריהם דברי קבלה וכדאי לסמוך עליהם כמו על התלמוד. וע"ע להרשב"ץ (ד"א סי' קמב) ולהריב"ש בתשו' (סי' שצד) ועוד, ולא עת האסף. ולא טמנו ידם גם מביאורי המקרא, דקדוק לה"ק, שירה ופיוט, ויסודות בעיקרי האמונה ומוסר, ואשר בגלגולי העתים וחלופי הזמנים הכבושים והשמדות ורוב הטלטול אבדה מאיתנו הרבה מתורתם וחכמתם, ונכפלה הצרה שבדורות אחרוני הגאונים ותלמידיהם ונושאי דגלם מהראשונים שבאותן הארצות כתבו בלשון שהילכה באותן הארצות היא לשון קדר, בשפה גבוהה כיאה לדברים הנחקקים בכתב ישר ונכתב בספר, אשר סיבות אלו היו גרמא בניזקין שלא הגיעו לידינו אלא גצין שיצאו מתחת פטישם המפוצץ סלע. ומאז גילוי הגניזה הקהירית הידועה שם נמצאו ושם היו קטעי חבורים מתורתם הבהירה, וקמא קמא דאתו לידי חוקרים ומלומדים התפרסמו וי"ל חבורים ושברי קטעים ויחנו בחסרו"ת. והנה מלבד מה שזכינו במס' חבורים שלמים שכבר תורגמו ע"י משפ' אבן תבון אבות ובנים, בשנים האחרונות זכינו שיש התעוררות לעסוק בתורתם וכתביהם ולקרב רחוקים בזרוע צבחר צבחר, ועדיין המלאכה מרובה. ואולם דא עקא שהרבה ת"ח ויראים נרתעים מאותם הפרסומים בהיות שהעוסקים במלאכה זו הם בד"כ מהאקדמיה ונספחיהם, והגם שמהם

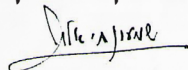
יראי ה' וידם אמונה, אולם לא רבים יחכמו מה גם שיש מהם קטני אמנה ומכתבי עמל כתבו עד שלא פעם הבאישו מימיהם של אותם החבורים, וד"ב הערה.

לכן שמח לבי כשהודיעוני העורכים המצוינים האברכים היקרים מיחידי סגולה השוקדים על דלתות התורה היא העול"ה ויראי ה' מנעוריהם בשיבות הקדושות זוגא דרבנן החה"ש ישי רונן נר"ו והחה"ש דוד יוסף נר"ו על היוזמה המבורכת להו"ל קובץ זה הנקרא "מתיבות", לחשוף מים מגבא טהור, ולפרסם תורת רבותינו ולהעמיק חקר בדבריהם ולעמוד על דיוקם גם ע"י תרגום מדוקדק מערבית, וגם במה שכבר נדפס מקדם לחזור ולהאיר דבריהם ולדון מהידוע ממסורותיהם ומנהגיהם הישרים ולכל המסתעף מזה בדורות שאחריהם וכפי שנהגו ע"פ הוראותיהם בקהלות התושבים בארצות הלבנט וכדו' עד מקום שהיד מגעת בשטח נעלם זה. ועיני נטלית לשמיא בשבח והודיה להי"ת אשר לא השבית לנו גואלים מקרב בני התורה השתולים על שרשיה המסורה לנו מפי רבותינו, ועוסקים בתורתם מתוך אהבה ויראת חכמים מעומק הלב, וכל מטרתם להעמיד האמת על אדניה, ישוטטו רבים ותרבה הדעת.

ועל זאת אף ידי תכון עמהם ברעיון גדול זה, ובתקוה נאמנה ותפלה זכה שחפץ ה' בידם יצלח להוסיף לקח ולשדד עמקים בתורת רבותינו הקדמונים, ובלי תפונה ישיבו רבים וטובים לחיקם של גאונינו, וידרשו רבים מעל ספר ה' ויקראו, תורה עריבה שלימה ערוכה בכל ושמורה, ליהודים היתה אורה.

בברכת

יגדיל תורה ויאדיר
שמעון חי אלוף

מודים דרבנן

ברגשי חוקרה נשגד ברכה נאמנה
קמי האי גברא רבא, חכימא ויקירא
מנוטרי מורשה, האלוף ביהודה, מר ניהו רבה

מודה"ר שמעון חי אלוף נר"ו

נשיא בתוכנו ומורה דרבנו
אשר עמד לימינו לאחיעזר ואחיסמך
בהוצאת קובץ זה בנדיבות רוח ולב
המקום ברוך הוא יזכהו בבריאות איתנה ונהורא מעליא
נוצר תאנה יאכל פריה, יפוצו מעיינותיו חוצה
וירבה גבולו בתלמידים הגונים, יאותו רבים לאורו
וימלא ה' משאלות לבבו לטובה ולברכה
עדי זקנה וגם שיבה
אכ"ר

מבוא

”זֵכֶר יְמוֹת עוֹלָם, בִּינוּ שְׁנוֹת דּוֹר וָדוֹר.
שָׂאֵל אָבִיךָ וַיִּגְדֶּךָ, זִקְנֶיךָ וַיֹּאמְרוּ לָךְ.”
(דברים לב, ז)

פתיחה

מאז גלות החל הזה, שזורים הם דברי ימי ישראל בטלטולים ונדודים, גולה אחר גולה, כאשר מרכזי התורה נדדו הלכו להם ממקום למקום, והעמידו כסאות למשפט, חכמים ותלמידיהם, בכל אתר ואתר. ואם אמנם בכל מקום שגלו ישראל ישיבה עמהם, דא עקא שנדודי הגלות, יחד עם שאר מצוקות הזמן, גרמו לכך שאוצרות רוח רבים נגנזו ונעלמו מן העין.

במיוחד הדברים אמורים כלפי מורשתם של הגאונים וחכמי ישראל בארצות ישמעאל בימי קדם, אשר עם שקיעת שמשם של ישיבות הגאונים וממשיכי דרכם בארצותיהם, ירדה ושקעה יחד עימם גם מורשתם הכבירה ואוצרות התורה, הרוח והמחשבה אשר הניחו אחריהם.

מורשת מפוארת זו, הכתובה ברובה ב'לשון קדר אשר הקדיר שמשו' (כלשון הרמב"ם באגרותיו, מהד' ר"י שילת עמ' תקנח), היתה יושבת בין החולות זמן רב, שפוני טמוני חול, ואין דורש ואין מבקש, עד אשר האיר ה' את עינינו בדור אחרון בגילוי אוצרותיה הגנוזים, כאשר בכל יום ויום מבצבצים ועולים מבין בתרי הגניזה וכתבי היד ומתהום הנשייה מטמונים יקרי ערך אשר לא יסולאו בפז. וכנבואת יחזקאל, הנה העצמות היבשות רבות מאד על פני הבקעה, קטעי קטעים מתוך תורה שלימה ומפוארה, הממתינים לחכמים שיבואו ויקרבו עצם אל עצמו, יקרמו עליהם עור וגידים מלמעלה, ויפיחו בהם רוח להחיותם. ואף על פי שכבר נעשה רבות בתחום זה, עוד הדרך ארוכה, ומכלל דבעיא דרישה אצל תופשי התורה הלנים בעומקה של הלכה. ומה רב טובה של מורשת זו, הצפון

* הגנו בזה להודות לידידינו הנכבדים שסייעו בענייני קובץ זה בעצה ותושייה, הרב אליעזר בראדט, הרב משה שבת, והרב משה מימון, ועליהם תבוא ברכת טוב.

עבור אלו שיתנו ליבם לחדש כנשר נעוריה בהארה מחודשת, אשר תחילתה משורטטת בדברי המבוא לקובץ זה.

בתי המדרש בתקופת הגאונים והראשונים

בכדי לפענח את שבילי השתלשלות התורה לאחר חתימת התלמוד, ניתן לחלק את דברי ימי ישראל ומסורת התורה בתקופת הגאונים והראשונים לשני בתי מדרש עיקריים, אשר הם עמודי התווך ונקודות המוצא שמהם נמשכה תורת ישראל לדור דור, והם אשר הטביעו את חותמם על בית ישראל לדורותיו.

האחד הוא **בית המדרש של חכמי ישראל במלכות ישמעאל**, הכולל את החכמים שישכנו בארצות שתחת שלטון המוסלמים (כגון: ארצות המזרח, א"י, מצרים, צפון אפריקה ודרום ספרד, היא אנדלוס, שהיתה תחת יד המוסלמים), החל מתקופת הגאונים וישיבותיהם, ועד תקופת גירוש ספרד, בו נפוצו מגורשי ספרד בכל ארצות ישמעאל, ומסורתם העתיקה של יושבי ארצות אלו מימי קדם החלה להיטשטש אט אט (תקופה זו הינה בעיקר בין השנים ד'ת"י - ה'רנ"ב). על חכמים אלה נמנים: גאוני בבל וגאוני ארץ ישראל אשר המשיכו את מסורת ישיבות התנאים והאמוראים, כמו רב סעדיה גאון, רב שרירא ורב האי גאון, ועוד. וכן שאר חכמי ארצות ישמעאל בתקופת הגאונים והראשונים, שמן הידועים שבהם ניתן למנות את רבינו חננאל, רבינו נסים ושאר חכמי קירואן, הרי"ף, הרי"י מיגאש, ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא, הרמב"ם ובנו ר' אברהם, ועוד רבים.

בית המדרש השני הוא **בית המדרש של חכמי ישראל במלכות אדום**, הכולל את חכמי ישראל אשר שכנו בארצות שתחת שלטון הנוצרים, בעיקר באירופה - כדוגמת בית מדרשם של חכמי אשכנז, בעלי התוספות ושאר חכמי צרפת בכל תקופת הראשונים. בית מדרש זה כולל גם את חכמי צפון ספרד (שהיתה תחת יד הנוצרים, אשר עם השנים כבשו גם את דרום ספרד), כדוגמת הרמב"ן, הרשב"א, הרי"ן, ובית מדרשם, ובתקופה מאוחרת יותר - האברבנאל, הרשב"ץ, הריב"ש, מרן הב"י ושאר חכמי ישראל שמוצאם בארץ ספרד, אשר את עיקר תורתם ודרכי לימודם שאבו מדרכם של בעלי התוספות חכמי צרפת (כפי שכתב הרמב"ן באגרתו לחכמי צרפת (כתבי רמב"ן ח"א, עמ' שלח): "רבותינו הצרפתים, תלמידיכם אנו ומיימכם אנו שותים", וכפי שניכר למעיין בספריהם של חכמי ספרד לעומת ספריהם של חכמי ארצות ישמעאל. בתקופה מאוחרת יותר אף היו נוהגים לפסוק בכמה מקומות בספרד בעיקר כדעת הרא"ש, מגדולי חכמי אשכנז, שנדד אל ספרד), אשר אותה שילבו עם חלקים מתורתם של חכמי ארצות ישמעאל, שלא בהכרח הכירו בהיקפה המלא.

חלוקה זו של שני בתי המדרשות, אינה חלוקה של מקום או של שעבוד מלכיות גרידא, כי אם התפתחות מקבילה של שתי דרכים נפרדות, אשר מחמת ריחוק המקום ושינוי השלטונות ואורחות החיים בין הארצות השונות, צמחו והתעצבו במהותן על פי קווי מחשבה ועיון שונים - הן בדרכי לימוד התורה ובאופני עבודת ה', והן ביסודות המשנה המחשבתית שנקבעה לכל אחד ואחד.

תורת בית המדרש של חכמי ישראל במלכות אדום ומשנתם בדרכי לימוד התורה ועבודת ה', היא זו שהשפעתה על עולם התורה מאז סוף תקופת הראשונים ועד היום מכרעת ועיקרית, באשר רוב ככל חכמי ותלמידי מרכזי התורה שבימינו הינם תלמידיהם של חכמי ארצות אדום, מפי ספרים ומפי סופרים, וכן תורתם של חכמי בית מדרש זה מהווה רוב מנין ובנין של החיבורים הנלמדים בהיכלי התורה, וכתביהם ועולמם התורני נלמדים ונחקרים רבות. כמו כן, השיטות העיקריות במשנתם הכוללת של חכמי ארצות אדום בלימוד, בהלכה ובמחשבה ידועות לכל צורב, ושמועותיהם מתבדרות לרוב בבתי המדרשות.

לעומת זאת, דומה שבית המדרש של חכמי ישראל במלכות ישמעאל לא זכה לאותה עדנה, בעיקר בעקבות תהליכים מסוימים שיפורטו להלן. חלק מכתביהם אמנם משמשים עד ימינו כספרות יסוד בעניינים רבים, ותורתם טבועה בבתי המדרש באופנים שונים (כגון תורתו של הרמב"ם המהווה יסוד בפסיקת ההלכה, ותופסת חלק חשוב בלימוד הישיבתי כיום, וכן בתחומים נוספים, כגון בענייני קורות הזמן - איגרת רב שירא גאון, שמהווה את המקור העיקרי שבידינו הכולל סקירה רציפה על קורות ימי הגאונים, במחשבה ואמונה - ספר האמונות והדעות לרב סעדיה גאון, ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי וספר מורה הנבוכים להרמב"ם, במוסר - ספר חובות הלבבות לרבנו בחי אבן פקודה, ועוד חיבורים כיוצא בהם השגורים ונלמדים בקרב כלל ישראל), אך עדיין היקף יצירתם העצום של הגאונים והראשונים בארצות ישמעאל, כמו גם דרכי חשיבתם, נותרו ברובם חתומים וגנוזים, כאשר לא זו בלבד שרוב חיבוריהם לא היו לעיני רבותינו האחרונים, אלא אף חלק נכבד מחיבוריהם לא היו לעיני רבים מרבותינו הראשונים בארצות אדום, ומאז ועד עתה עדיין לא קיבלו את מקומם הראוי להם בתוככי בית המדרש, ותורתם שקעה בתהום הנשיה.

ניתן למנות סיבות רבות למצב זה. סיבה אחת היא שרבים מספריהם טרם ראו אור עולם, והם טמונים בכתבי יד תחת מעטה לשון ערב, היא הלשון הערבית-יהודית הספרותית, שהיתה לשון כתיבתם של חכמי ארצות ישמעאל, ולא היתה ידועה לרוב רבותינו הראשונים והאחרונים בארצות אדום, ואף בארצות ישמעאל נתדלדלה ידיעתה

עם השנים. בנוסף, רוב חיבוריהם של חכמי ארצות ישמעאל נתגלו רק בדורות האחרונים, עם פתיחת שערי ספריות שונות ברחבי העולם, אשר בהן נתגלו כתבי יד רבים, השופכים אור על עולמם התורני והרוחני של הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל. בפרט התעשרו ידיעותינו על תורתם בעקבות גילוייה של הגניזה הקהירית (לפני כמאה וחמישים שנה לערך), שחשפה בפנינו אוצרות עצומים בכל התחומים מתורת הגאונים ושאר חכמי ארצות ישמעאל הקדמונים בשפת המקור הערבית, וכן פתחה בפנינו צוהר לעולמם, הליכותיהם ואורחות חייהם של קהילות היהודים בארצות ישמעאל.

אולם גם בדורנו, חרף גילויים אלו, עדיין רבה העזובה בתורתו של בית מדרש זה. זאת משום שרבים מחיבוריהם של חכמי ארצות ישמעאל אינם מצויים בידינו בכתבי יד שלמים, אלא רק בצורה מקוטעת וחסרה, דבר שגרם לכך שגם החיבורים שכבר באו בדפוס, לא התפרסמו אלא למקוטעין במאמרים ובכתבי עת רבים ושונים, ובצורה חלקית ומפוזרת. זאת בנוסף לקשיי השפה שבה נכתבו, היא השפה הערבית-היהודית, כאשר בהיעדר תרגום וביאור הולם מתקשה הלומד לצרף את דבריהם לכדי משנה סדורה ושלמה. מחמת כן, יסודות משנתם בהלכה, במחשבה, בדרכי עבודת ה' ובתחומים רבים נוספים - טרם התבררו והתלבנו די הצורך, ואינם ידועים בבית המדרש.

כל זאת למרות שספרותם העשירה של הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל מקיפה תחומים רבים מכל מקצועות התורה: מקרא, משנה ותלמוד, הלכה ומנהג, תפילה, יראת ה', מוסר, חסידות, מחשבה, שירה ופיוט, דקדוק ולשון, מדרשים ודרשות, ואף הליכות חיים ודרכי היום-יום של החכמים ושל העם, המתגלים מתוך כתביהם ובפרט מתוך דפי ומסמכי הגניזה הקהירית, כאשר מתוך ההתבוננות בפרטים רבים בתורתם ובהליכותיהם ניכר כי לעולמם הרוחני, הליכותיהם ואורחות חייהם, ישנה קרבה ודמיון לאלו של רבותינו חכמי המשנה והתלמוד, ולשאר מסורות ישראל העתיקות (עובדה זו נובעת מכמה טעמים, וביניהם - ישיבתם באותן הארצות בהן חיו החכמים, ושימור המסורת, שנשמרה בקרב יהודי ארצות ישמעאל באופן קפדני ועקבי. זאת בנוסף לכך שהתרבות המסורתית של הערביים בארצות ישמעאל איננה בעלת נקודות חיכוך כה רבות עם יסודות מסורת ישראל, ואף הלשון הערבית "קרובה ללשון תורה" [כפי שכתבו הרמב"ם והראב"ע במספר מקומות, שהלשונות העברית והארמית דומות זו לזו], מה שגם היקל על יהודי ארצות ישמעאל לשמר את הגיית לשון הקודש המקורית, להבינה ביתר קלות ולפתח את דקדוקה, וכעין דברי הגמ' בפסחים פז ע"ב).

התעצבות הקהילות והשתלשלות התורה במלכות ישמעאל

בכדי לבאר ולהמחיש את הדברים האמורים לעיל, ניתנת כאן סקירה קצרה על השתלשלות מסורת התורה בקרב הגאונים וחכמי ישראל בארצות ישמעאל.

בתקופת הסבוראים, בה נשלטה בבל ע"י מלכות פרס (כמו גם בימי האמוראים), כבדה ידם של הפרסים על יהודי בבל, ונתבטלה ראשות הגולה, ואף קיומן של הישיבות שהתקיימו ברצף עוד מתקופת האמוראים, הלך ונידלדל. אך עם הכיבושים האסלאמיים הנרחבים בארצות המזרח (סביב שנת ד'ת"י, 650 למנינם), החלה תקופת הזוהר של קהילות ישראל במלכות ישמעאל, כאשר לאחר שכבשו בני ישמעאל את שטחי הפרסיים, ובכללם בבל ופרס - חזרה מסורת הגאונים וראשות הישיבה בבבל למקומה, וכפי שתיאר רב שרירא גאון באיגרתו (מהד' לוינ' עמ' 99-100):

"והיין שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיין, ולא הוו יכלין למקבע פירקי ואתובי מתיבאתא ומידבר מנהגי בגאונות, עד בתר כמה שני, ואתו רבנן דילנא מפום בדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפירוז שאבור... ואחרי מר רב מארי הורנו מלך בנהרדעא מר רב חנינא מן בי גוהרא, ובימיו יצא משוגע (-מוחמד) לעולם. ואמרין דהוה בסורא באותו העת רב חנניא, ומר רב הונא גאון בפום בדיתא, ומר רב יצחק, והוא שהיה בפירוז שאבור עת שכבשה עלי בן אביטלב, ויצא מר רב יצחק מן פרוז שאבור לקראתו והקביל את פניו, והיה בפירוז שבור באותה שעה תשעים אלף איש מישראל, וקיבלו פני עלי בן אביטלב בסבר פנים יפות".

בנוסף לשלטון המוסלמים בבבל ובפרס ובארצות הסמוכות להן, הם כבשו גם את ארצות סוריה, א"י, לבנון, מצרים, תימן, צפון אפריקה, דרום ספרד (-אנדלוס), ועוד, כאשר אף האי סיציליה שבדרום איטליה נכבש לזמן מועט ע"י המוסלמים (בין השנים: 965-1072). מאז, החלה תקופת 'גלות ישמעאל', שבה היו כל יהודי ארצות אלו תחת שלטון אחד, הוא שלטון הכליפות המוסלמית. באותו הזמן תפסה הנצרות את מקומה בארצות אירופה, ויהודיה נאלצו מעתה ואילך לחיות תחת שלטון נוצרי. כך נוצרו שתי גלויות נפרדות בעת ובעונה אחת, 'גלות ישמעאל' בארצות האסלאם, ו'גלות אדום' בארצות הנצרות, וכך נתהוו שני בתי מדרש נפרדים, אודותם נכתב לעיל. חלוקה זו נזכרה כבר ע"י רבינו סעדיה גאון בפירושו לספר דניאל (ז, יז-יח), שם כתב שגלותינו הרביעית והאחרונה הינה משותפת בין בני אדום ובני ישמעאל.

מסורתם ותורתם של הגאונים התפשטה בעיקר בארצות ישמעאל, והיא היתה השלטת בקרב רוב עם ישראל באותם זמנים, וזאת משום שרוב העולם היהודי בתקופת הגאונים ותחילת הראשונים התרכז בעיקר בארצות ישמעאל, תחת שלטונו של 'ראש הגולה' מבית דוד (שלטון שהמשיך במידה מסוימת עד לימי צאצאי הרמב"ם), וכן תחת רשות ישיבות הגאונים, שהיתה פרושה על כל הארצות שתחת שלטון האסלאם. כך יכלו יהודי ארצות ישמעאל ביתר קלות לשלוח אל הגאונים שאלות בהלכה ובענינים שונים. יש בידינו תיעודים רבים על שאלות שנשלחו אל הגאונים מאת יהודי צפון-אפריקה, מצרים, ספרד המוסלמית, תימן, וארצות נוספות במלכות ישמעאל (שאלות אלו, ותשובות הגאונים עליהן, יצרו את קבצי "תשובות הגאונים" הידועים). לעומת זאת, קיימים רק תיעודים מעטים על קשרים בין ארצות אדום לבין הגאונים. היו גם תלמידים מארצות ישמעאל שבאו לישיבות הגאונים בבבל וחזרו לארצם על מנת ללמד דעת את העם מתוך מה שלמדו בישיבות הגאונים. רובם היו בעיקר מארצות ישמעאל, אך היו גם מיעוט תלמידים שבאו לבבל מאיטליה או משאר ארצות אירופה, בעיקר בסוף תקופת הגאונים.

היקף היצירה התורנית בארצות ישמעאל

באותה תקופה מפוארת של יצירה תורנית ועיונית, העמידו הגאונים בבבל, וכן ממשיכי דרכם בשאר ארצות ישמעאל, יבול חיבורים עצום, אשר לו חלק חשוב בעיצוב דרכי הלימוד ומחשבת היהדות, הממשיכים להדהד באופן זה או אחר בעולם התורה עד ימינו אנו, בתחומים רבים ומגוונים. כן הונחו בתקופה זו היסודות לספרות התורנית העניפה שלאחר ספרות חז"ל, ונמנה כאן כמה מהם.

פירושי המקרא הראשונים לאחר תקופת חז"ל נתחברו בארצות ישמעאל, מהם נמנים תרגומיו של רבינו סעדיה גאון לתורה ולכמה מספרי הנביאים והכתובים, וכן פירושיהם הארוכים של רס"ג ורב שמואל בן חפני גאון למקרא, ועוד. מסורת פרשנות המקרא בקרב חכמי ארצות ישמעאל עניפה ומסועפת היא, ופירושיהם הרבים למקרא הולכים ומתגלים אט אט בימינו מתוך כתבי יד וקטעים מגניזת קהיר.

אף **המסורה למקרא** נקבעה על ידי בעלי המסורה שמקום מושבם העיקרי היה בעיר טבריה בתקופת הגאונים ואף לפניה, והם עסקו במסורת המקרא על נקודותיו וטעמיו, ועל חלוקת פרשיותיו, ובכך הניחו את אבן היסוד למסורת המקרא המקובלת אשר נפוצה והתפשטה בכל תפוצות ישראל, עד דורנו אנו. מן הפירות הידועים של מפעלי חכמי המסורה ניתן למנות את נוסחי המקרא העתיקים והמהימנים, כגון כתר

אדם צובא אשר הוגה בדקדוק ע"י בעל המסורה אהרן בן אשר ז"ל, וכן קונטרסי מסורה שונים וקדמונים, ועוד.

יסודות דקדוק לשון הקודש הונחו והשתכללו גם הם בקרב חכמי ארצות ישמעאל. על מפעלם של חכמי המסורה הקדמונים בנו מדקדקי לשון הקודש שקמו אחריהם להעמיק את בירורם וחקירתם, ולבסס את אדני הדקדוק ודרכי הלשון הישרים. מן המדקדקים המפורסמים שבין חכמי ארצות ישמעאל ניתן למנות את רב סעדיה גאון ועוד חכמים בתקופתו, וכן את אסכולת המדקדקים המופלגים אשר מארצות צפון אפריקה ומספרד המוסלמית, כגון ר' יהודה חיג' (אשר חידש את שיטת השורשים בעלי ג' אותיות לשפת לשה"ק), דונש בן לברט, מנחם בן סרוק, ר' יונה אבן ג'נאח, ורבים כיוצא בהם.

פירושי המשנה והתלמוד הראשונים נכתבו גם הם בגלות ישמעאל, כגון פירושי מילים קשות במשנה ובתלמוד שנכתבו ע"י הגאונים, וכן תשובות הגאונים אודות סוגיות בודדות בתלמוד, ואף פירושי מסכתות שלמות. לאחר מכן נכתבו פירושים נוספים לתלמוד, כגון פירושי רבינו חננאל, ועוד.

ספרות השאלות והתשובות התעצבה גם היא בתקופת הגאונים, בה לראשונה נשלחו שאלות רבות בכתב אל גאוני הישיבות בבבל ובארץ ישראל, בין בעניני מקרא, הלכה ופירושי סוגיות בתלמוד, ובין בעניני מחשבה, שעליהן השיבו הגאונים בהרחבה, ותשובותיהם קובצו על ידי המשיבים לקונטרסי תשובות רבים, שאף נקראו בשמות לפי תחילת התשובה הראשונה בקונטרס. בידינו לא נותרו אלא קונטרסים בודדים של תשובות גאונים, שאף הם אינם שלמים, וכן נותרו בידינו רשימות ומפתחות של קונטרסים כאלו, המעידים על היקף תורני עצום אשר לצערנו רובו עדיין לא נתגלה לעינינו.

ספרי ההלכה הראשונים נכתבו גם הם בגלות ישמעאל, ובכך המשיכו החכמים במלאכת ה' אשר עסקו בה חכמי ישראל מעתיקי השמועה ומוסרי תושבע"פ מאז ומקדם. מהם ניתן למנות את ספר הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון, ספר השאלות לרב אחא משבחא, ספר הלכות גדולות לרב שמעון קיארא, וכן ספרי ההלכה של רב סעדיה גאון, אשר חידש צורה חדשה בספרות ההלכתית, דהיינו ספרים העוסקים בנושא הלכתי מסוים ומקיפים אותו מכל צדדיו, כאשר בעקבותיו הלכו גם רב שמואל בן חפני גאון ורב הא"י גאון בספרי ההלכה הרבים שחיברו. כן נכתבו במלכות ישמעאל ספרי הפסק היסודיים, כגון הלכות הרי"ף ומשנה תורה להרמב"ם, אשר מהם יסוד ופינה לפסיקת

ההלכה עד ימינו, וזאת בנוסף לספרי הלכה רבים שנתחברו ע"י חכמי ישראל במלכות ישמעאל.

כל זאת כפי תיאורו של הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה:

"ושאלות רבות שואלין אנשי כל עיר ועיר לכל גאון שיהיה בימיהם לפרש להם דברים קשים שבתלמוד, והם משיבים להם כפי חכמתם, ואותן השואלין מקבצין התשובות, ועושין מהן ספרים להבין מהם. גם חיברו הגאונים שבכל דור ודור חיבורין לבאר התלמוד, מהם מי שפירש הלכות יחידות, ומהם מי שפירש פרקים יחידים שנתקשו בימיו, ומהם מי שפירש מסכתות וסדרים. ועוד חיברו הלכות פסוקות בענין האסור והמותר והחייב והפטור בדברים שהשעה צריכה להן, כדי שיהיו קרובין למדע מי שאינו יכול לירד לעומקו שלתלמוד".

קביעת מועדי השנה ומסורת חשבון העיבור אף הן היו מסורות בידי הגאונים, אשר מהם יצאה הוראה לכל ישראל. סמכות זו היא שגררה את 'פולמוס הלוח' הידוע בין חכמי בבל ורבינו סעדיה גאון, ובין רב אהרן בן מאיר גאון ישיבת ארץ ישראל.

סידור התפילה - הן צורתו והן סדר עריכתו - נתגבש לראשונה בתקופת הגאונים, אשר הסידורים שסידרו התפשטו בתפוצות הגולה, כדוגמת סידוריהם הנודעים של רב עמרם גאון, רב סעדיה גאון, ועליהם נוספו סידורים נוספים שחיברו החכמים בתקופת הגאונים ואחריה במלכות ישמעאל.

ספרי המחשבה והמוסר הראשונים והיסודיים, אשר מהם יתד ופינה למחשבת היהדות עד ימינו, נכתבו גם הם ע"י חכמי ארצות ישמעאל, כאשר מן המפורסמים שבהם נמנים: ספר האמונות והדעות לרב סעדיה גאון, ספר חובות הלבבות לרבנו בחיי אבן פקודה, ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי, ספר מורה הנבוכים להרמב"ם, ועוד.

מפת מרכזי התורה בארצות ישמעאל

את בית המדרש של חכמי ארצות ישמעאל ניתן לחלק בחלוקה פנימית לארבעה מרכזי תורה עיקריים, שמהם יצאה תורה אל הקהילות אשר בכל אתר ואתר:

א. גאוני בבל בישיבות סורא ופומבדיתא (שעברו לבגדאד באמצע תקופת הגאונים), אשר שושלתם נמסרה לנו בדיוק רב ע"י רב שרירא גאון באיגרתו. הם בעלי המסורת הבבלית בהלכה וממשיכי מסורת האמוראים. לידיהם נמסרו מפתחות התלמוד, ועל ידם התחזקה

סמכות התלמוד הבבלי וקבלתו הסופית כסמכות ההלכתית המחייבת את כל תפוצות ישראל. מן הבולטים והמוכרים ביותר שבין גאוני בבל המייצגים בעיקר את המסורת הבבלית, ניתן לקבוע את דמותו של רב האי בן רב שרירא גאון. לאחר תקופת הגאונים השתמרה מסורת גאוני בבל בישיבתו של רב שמואל בן עלי גאון בגדאד, וחכמים נוספים. רשות וסמכות ישיבות הגאונים בבבל היתה פרוסה בעיקר על הארצות הסמוכות לה, כגון פרס, אפגניסטן, אשור (-כורדיסטן), תימן, אך גם על קהילות רחוקות יותר כגון קהילות צפון אפריקה, וארצות נוספות במלכות ישמעאל. בתקופה מאוחרת יותר במצרים אף נודעה קהילה אשר שימרה את מסורת ומנהג גאוני בבל, הוא "מנהג הגולה" שהתפשט ברוב תפוצות ישראל מאז תקופת הגאונים, ונתכנתה בשם "קהילת אלעראקין" (-הבבלים). יש לציין כי אף במסורת המקרא נודעה ייחודיות למסורת בבבל, באשר היתה במסורת זו שיטה שונה בענייני המסורה, טעמי המקרא ושיטת הניקוד. עם זאת, כבר בתקופת הגאונים החלה השיטה הטבריינית להתפשט בבבל, ומסורת הקריאה הבבלית נשתקעה. שרידיה של מסורת בבלי זו נשתמרה במסורת קריאת המקרא של בני תימן עד ימינו.

ב. גאוני וחכמי ארץ ישראל, מהם נמנים בעיקר גאוני ישיבות א"י, ושאר חכמי טבריה. בארץ ישראל היתה רשות וישיבה נפרדת מיישיבות סורא ופומבדיתא, שנקראה 'ישיבת ארץ הצבי', אשר רשותה וסמכותה היו בעיקר על קהילות ארץ ישראל, לבנון, סוריה ומצרים, והיא היוותה במובן מסוים את המשכה של ישיבת ארץ ישראל, שנפסקה בתקופת השלטון הביזנטי בא"י (לאחר חתימת התלמוד הירושלמי), והתחדשה שוב בתקופת שלטון האסלאם בא"י. רשימות של שושלת גאוני א"י נתגלו במספר קטעים מתוך גניזת קהיר. ישיבת ארץ ישראל התקיימה זמן רב, ובמקומות רבים ושונים, כגון טבריה, ירושלים ורמלה, ולאחר מכן נדדה אל צור, דמשק, ולבסוף אל פוסטאט שבמצרים, שם התקיימה זה מכבר קהילה שנהגה במנהגי ארץ ישראל, ונקראה בשם "קהילת אלשאמיין" (-בני ארץ ישראל), ומקומה היה בבית הכנסת "בן עזרא" בפוסטאט, בו לימים נתגלתה 'גניזת קהיר' הנודעת. בין גאוני ישיבת ארץ ישראל הידועים ניתן למנות את רב אהרן בן מאיר, ר' אביתר גאון, ועוד. חכמים נוספים הידועים מארץ ישראל, הם חכמי טבריה בעלי המסורה והבקיאים במקרא ובלשון הקודש, ביניהם ניתן למנות את אהרן בן משה בן אשר, משה בן נפתלי, ועוד, ובתקופה מאוחרת יותר - המדקדק ומפרש המקרא "אבו כתי'ר יחיי בן זכריא", אשר רב סעדיה גאון היה תלמידו (וכן למד רבות אצל חכמי א"י את חכמת לשון הקודש, ותחומים נוספים) ועוד. שיטת הקריאה הטבריינית וכן מערכת טעמי

המקרא הטברייניים מבית מדרשם של בעלי המסורה בא"י, הם אלו שהתקבלו בסופו של דבר על רוב עם ישראל.

ג. **חכמי צפון אפריקה**, כגון ארצות תוניס, לוב, אלג'יר ומרוקו, אשר בימי הגאונים ולאחריהם נקראו כולם בשם: ארצות המערב (או: אפריק'), שאבו את תורתם בעיקר מתורת הגאונים, ושלחו שאלות רבות אליהם. מבתי מדרש אלו ברחבי המערב נמנה בית המדרש הגדול (המכונה גם 'בי רבנן') בקירואן שבתוניס, בו למדו ולימדו רבינו חושיאל ובנו רבינו חננאל, ר' יעקב ובנו רבינו נסים, הרי"ף, וחכמים נוספים. בתי מדרשות כאלו נמצאו בתקופת הגאונים ואחריה אף במקומות נוספים בארצות המערב, כגון בערים פאס וסג'למאסה במרוקו, קאבס שבתוניס, תלמסאן שבאלג'יר, ועוד. בעקבות כיבושי ה"אלמוואחידון" באה כליה על כל קהילות המערב וספרד המוסלמית, עליהם כתב ראב"ע את קינתו המרטיטה "אהה ירד עלי ספרד רע מן השמים".

ד. **חכמי ספרד המוסלמית (-אנדלוס)**, ששאבו את תורתם מתורת גאוני בבל ומחכמי צפון אפריקה. בין בתי המדרש העיקריים בספרד המוסלמית ניתן למנות את זה של ר' שמואל הנגיד, ר' יצחק אבן גיאת, ועוד, וכן בית מדרשם של הר"י מיגאש, ולאחריו תלמידיו, ר' מימון ובנו הרמב"ם, ועוד. בנוסף בלטה יהדות ספרד המוסלמית במשורריה הרבים, ובחכמי פרשנות המקרא והדקדוק שבה, מן הידועים שבהם ניתן למנות את ר' שלמה אבן גבירול, ר' יונה אבן ג'נאח, ר' אברהם אבן עזרא, ר' יהודה הלוי, ועוד רבים. בעקבות כיבושי "אלמוואחידון" בספרד המוסלמית, ברחו רוב חכמיה ויצאו מתחת שלטונם, כאשר חלקם ברחו אל ספרד הנוצרית ושאר ארצות אדום, כמו צאצאי הר"י מיגאש, בני משפחת קמחי (משפחת הרד"ק) ובני משפחת תיבון, מקצת מחכמי טולידו ועוד, שהחזיקו במקצת מסורות מספרד המוסלמית, וחלקם ברחו אל ארצות האסלאם המתונות, כמו משפחת הרמב"ם וחכמים נוספים. כפי שנתבאר לעיל, בית המדרש בספרד הנוצרית שונה באופן מהותי מבית המדרש שבספרד המוסלמית, והוא שייך לבית מדרשם של חכמי ארצות אדום.

ארבעה מרכזי תורה אלו מיוצגים היטב בלשון הרמב"ם בהלכות תפילה (פי"א ה"ה), אשר מנגיד את מנהגם למנהג ארצות אדום בענין אופן הישיבה בבתי הכנסת: "ונהגו כל ישראל בספרד, ובמערב, בשנער, וארץ הצבי, להדליק עשיות בבתי כנסיות, ולהציע בקרקען מחצלות כדי לישב עליהן. ובערי אדום יושבין שם על הכסאות" (הרמב"ם מזכיר שוב את ארבעת מרכזי תורה אלו בה"ח חמץ ומצה פ"ה ה"ז, ובה"ל איסור"ב פי"א ה"ה).

בתקופה מאוחרת יותר, התרכזו בני ארבעת מרכזי תורה אלו במצרים, שם היה מרכז התורה הגדול של חכמי ארצות ישמעאל למשך מספר דורות, מתקופת הרמב"ם ועד לצאצאיו האחרונים, ובו המשיכה עיקר מסורתם של קהילות יהודי ארצות ישמעאל. שני בתי הכנסת העיקריים בפוסטאט שבמצרים היו: בית הכנסת "אלעראקין" (-הבבלים, שמנהגם היה ע"פ מסורת גאוני בבל), ובית הכנסת "אלשאמיין" (-בני ארץ ישראל, שמנהגם היה ע"פ מסורת גאוני א"י), ואילו בני קהילות המערב וספרד המוסלמית שהגיעו למצרים הסתפחו לקהילות אלו, השפיעו עליהן והושפעו מהן.

בסופו של דבר, השפעת פסיקת הרמב"ם גברה והיתה להשפעה המכרעת ביותר בכל קהילות מצרים, ומשם התרחבה השפעתה אל יתר קהילות יהודי ארצות ישמעאל, עד שבסופו של דבר התקבלו רוב פסקי הרמב"ם בקרב קהילות אלו, וכפי שהעיד מהר"י פראג' בתשובותיו (סי' נט): "הרי"ף והרמב"ם ז"ל בחדא סברא, אשר בית יוסף נשען עליהם כנגד כל הפוסקים כמבואר בהקדמתו לבית יוסף, ובפרט כל גלילות המסתערבים, שאנו מקובלים מגאוני מצרים ומחכמי המערב, שכל הקהלות שמסוף המערב וארץ מצרים וארם נהרים וארם צובה ופרס ותימן, כולם קיבלו עליהם להתנהג על פי חיבור הרמב"ם ז"ל". עם זאת, יש לציין כי בידי קהילות ארצות ישמעאל נותרו מנהגים מסוימים ירושה בידם מתקופת הגאונים, אשר לא השתנו בעקבות פסיקות הרמב"ם.

מקום תורה נוסף וחשוב הינה ארץ תימן, אשר עמדה בקשר רציף עם מרכזי התורה בארצות ישמעאל, מאז תקופת הגאונים ועד הרמב"ם וצאצאיו, ספגה אל תוכה את תורתם והגיויניהם של החכמים שעמדו במרכזי התורה בארצות ישמעאל, הושפעה מהם, והוסיפה ליצור ולחדש בתורתם. בתימן נשתמרו כתבים ומסורות רבות ומקוריות מתורתם של חכמי קדם, עד שגם בימינו, כאשר רוב רובה של המסורת שהיתה בעבר משותפת לכל קהילות ישראל בארצות ישמעאל אבדה ונשתכחה, בקרב יהודי תימן עדיין נשתמרו חלקים חשובים מתוך מסורת זו עד הדור האחרון.

מאפייני היצירה של חכמי ארצות ישמעאל

למרות חלוקה זו לארבעה מרכזים עיקריים, ישנן תכונות ייחודיות שהיו אופייניות ליצירתם של רוב חכמי ישראל שבמלכות ישמעאל בתקופת הגאונים והראשונים, ומשייכות את כולם לשיטה אחת, והן כדלהלן:

א. פירוש המקרא. בפירושיהם למקרא, על פי רוב, דרכם היתה לפרש כפי פשט הכתוב, וזאת על פי כללי פרשנות רבים, שנתנסחו בעיקר בפירושי הארוכים של רס"ג

למקרא, בהם ניסח כללים בפרשנות המקרא על פי דרך לשון הקודש, שיקול הדעת, וקבלת חז"ל, ולאורם הלכו כל מפרשי המקרא בארצות ישמעאל.

ב. דרך הלימוד והפסיקה. דרך לימודם בתלמוד ודרך פסיקת ההלכה, כפי הנראה מכתביהם בהלכה ומפירושיהם לתלמוד, היתה בדרך של קביעת כללי פסיקה וכללי לימוד אשר על פיהם יש ללמוד את התלמוד ולפסוק את ההלכה, על פי הפשט הרווח בסוגיא המקומית, וכן על ידי שימוש בחכמת ההיגיון, בהכרת טבע העולם, ובשאר החכמות המעשיות עבור מחשבת ההלכה, וכן על פי מסורת וקבלה כיצד להורות למעשה (כניסוחו של הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל י, ו: "שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה, ובהם ראוי להיתלות"), ועל פי כללים נוספים, ולא בדרך החריפות והפלפול כדרך לימודם של בעלי התוספות בצרפת, אשר "עשו את כל התלמוד ככדור" (כלשון המהרש"ל בהקדמתו ליש"ש למסכת חולין). וכמו כן אצל רובם ניכרת מטרתם בלימוד התלמוד, לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. גם גירסאותיהם בתלמוד ובשאר ספרי חז"ל מדויקות וקדומות הן (לא רק גירסאות ספרי חכמי המזרח, אלא אף ספרי התלמוד בשאר ארצות ישמעאל נחשבו למדויקים יותר, וכמ"ש הרמב"ן [מלחמות ה' ברכות מד ע"א מדפי רי"ף] ועוד מהראשונים, ש'ספרי ספרד יותר נאמנין מספרינו, וכוונתם לספרד המוסלמית [-אנדלוס]).

ג. הלשון הערבית-יהודית. רוב כתיבתם היתה בלשון הערבית-יהודית (-ערבית ספרותית גבוהה, הכתובה באותיות עבריות, ומשולבת במאפיינים לשוניים ייחודיים שרווחו בקרב יהודי ארצות ישמעאל), עד שניתן לומר שהערבית כמעט והחליפה את מקומה של הארמית בתור הלשון המשומשת בקרב חכמי ישראל בארצות ישמעאל.

הסיבה לכתיבתם בלשון זו היא משום שהם הרבו לכתוב חיבורים עבור כל בית ישראל בארצות ישמעאל הצמאים לדבר ה', שהיו רגילים בלשון הערבית, כגון תרגומים ופירושים למקרא, ספרי הלכה מסודרים לפי נושאים, ספרי מוסר ומחשבה, ועוד. ייתכן שהיתה לכך סיבה נוספת, והיא משום שהם כתבו ספרים בתחומים רבים, והשפה הערבית הקלה עליהם לבטא מונחים בחכמה שעדיין לא נקבעו להם מונחים בעברית. המתרגמים בני משפחת תיבון היו חלוצים מבחינה זו, כאשר העבירו רבים ממונחי החכמות והלשון הערבית אל לשון"ק, כגון המילים 'כמות', 'איכות', 'טבע', 'קוטר', 'קוטב', 'גשמיות', 'רוחניות', 'בחינה', וכיו"ב.

עם התמעטות ידיעת השפה הערבית הגבוהה בקרב יהודי ארצות ישמעאל, נתמעטה גם הבנת הספרים שנכתבו בשפה זו, מה שגרם להתמעטות העתקותיהם, וכך

אבדו ספרים רבים מתורתם. וכפי שתיאר זאת היטב ר' יששכר אבן סוסאן (מחכמי המערבים בצפת בתקופת מרן הב"י, שראה בעיניו את שרידי קהילות יהודי ארצות ישמעאל המוסתערבים, בצפת ובמקומות נוספים בא"י), בהקדמת תרגומו לתורה (נדפס בספר 'אהל דוד' (ששון) ח"א עמ' 65-64):

"שהיו בני לשון הערבי אז רבי התורה והמדע בכל ספר וחכמה ורבנים גדולים ושיבות גדולות, מעונות נמרים ואריות, ממה שעוד היום תמצא כמה ספרי שאלות ותשובות ישנים לרבנים גדולים קדמונים במשפטי התורה ודיניה בלשון ערבי, במשא ומתן ופלפול עצום בסוגיות מים התלמוד לראיות ולצדד בדיעות להרוס ולבנות, בלשונות רבים השואלים כבלשונות הרב המשיב זצ"ל, כולם חכמי עולם... שהיו אז חושקים ומתענגים באותו ערבי האלנחוי (=הערבית הספרותית) לחשיבותו יותר ותפארתו מכל לשונות הערבי, שהיו יודעים בו בעומקו ובטיב דקדוקו על בוריו, מה שאין כן אנו יודעים עתה בזמנינו אפי' גדולי חכמינו... ועתה בעונותינו נתמעטו הלבבות והמדע מבני לשון העראב, והונחו כל הספרים ההם מהכל... וכן כל שאר הספרים שבלשון העראב נכתבו, כדברי הספר החתום, אשר יתנו אותו אל יודע ספר לאמר 'קרא נא זה', ואמר 'לא אוכל לקרות כי חתום הוא', ואלו המשכילים מבני הלשון (-הערבית) שלא הורגלו בלשונותיו - 'ונתן הספר על יד איש אשר איננו יודע ספר לאמר קרא נא זה, ואמר לא ידעתי ספר'."

ד. דקדוק הלשון. רבים מהם עסקו בדקדוק לשון הקודש, ואף פיתחו אותה במובנים רבים, כאשר על פיהם נתייסדה חכמת דקדוק לשה"ק עד ימינו אנו. בנוסף, רבים מחכמי ארצות ישמעאל חיברו פיוטים, שירים ומליצות, בלשון צחה ומדויקת, מי מעט ומי הרבה, ופיוטיהם המעוררים את הנפש משמשים יסוד לפיוטי בני עדות המזרח עד היום, בפרט בימים הנוראים.

ה. לימוד חכמות העולם. לרבים מהם היתה יד ושם גם בחכמות העולם שבהם בלטו באותה תקופה חכמי הישמעאלים שהעתיקו רבים מספרי חכמי יוון ללשון הערבית ובכך התאפשרה גישה אל חכמות אלו לחכמי ישראל יושבי ארצות אלו. כמו כן, כמה מחכמי ישראל אף חיברו ספרים בחכמות אלו, ולא נמנעו מלקחת גם ביאורי לשונות, חכמות, רעיונות וידיעות מחכמי אומות העולם, ולהשתמש בהם לתורה ועבודת ה'.

שקיעתה של מסורת חכמי ארצות ישמעאל

מסורת עשירה ועניפה זאת, שהיתה משותפת בעבר לכל קהילות ישראל במלכות ישמעאל, השתמרה במשך דורות רבים בקהילות אלו, אך נשתכחה אט אט, בעקבות כמה וכמה גורמים: מחד גיסא - שמדות ומלחמות, כגון כיבושי ה"אלמוואחידון" בארצות המגרב ואנדלוס בסביבות תקופת הרמב"ם, שגרמו להכחדת הקהילות העתיקות ולחורבן נורא של חיי התורה והיהדות בארצות אלו, וכן בעקבות מלחמות רבות שאירעו בארצות המזרח, כדוגמת כיבושי הצלבנים ועוד, ובתקופה מאוחרת יותר בעקבות הכיבושים הנרחבים של המונגולים בארצות המזרח, ומאידך גיסא - בעקבות הגעתם של מגורשי ספרד אל המזרח ואל ארצות צפון-אפריקה, כאשר הם מביאים עמם את מסורת הלימוד והפסיקה הספרדית (שיסודה הוא בעיקר בבית המדרש של חכמי ארצות אדום, כאמור לעיל). מסיבות אלו ומסיבות נוספות, נשתכחה אט אט מסורת תורתם, משנתם והגותם.

יהודי הקהילות הרבות בארצות ישמעאל אשר שימדו מסורת זו, נקראו בפי מגורשי ספרד שבאו לארצותיהם בשם: "מוסתערבים" (בקהילות מסוימות במגרב נתכנו היהודים המקומיים בשמות אחרים, כגון במרוקו, שם נקראו "תושבים", או באלג'יר, שם נקראו "אישכליין" או "בעלי המצנפת"). מילה זו מקורה בערבית, ומשמעותה היא: מתדמים לערבים, זאת מחמת הדמיון בשפתם הערבית-יהודית ובתרבותם לתרבות הערבית שבה חיו קהילות יהודי ארצות ישמעאל, וכפי שכבר תיאר זאת ר' משה אבן עזרא בספרו "העיונים והדיונים" (מהד' הלקין, עמ' 49):

"מאז בטלה מלכותנו ונתפזרו בני עמנו וירשונו האומות ושיעבדונו הכיתות, חיקינו אותם וחיינו כחיהם, ולמדנו את מידותיהם, ודיברנו בלשונם והלכנו בדרכיהם בכל החליפות, ככתוב "ויתערבו בגויים וילמדו מעשיהם", ואחר אמר: "והתערבו זרע קודש בעמי הארצות", פרט למצוות התורה ולחוקי הדת. ומפני אורך הגלות והשתנות טבעי האקלימים, הביאנו שר ההכרח לידי ההידמות אליהם".

החכם המרכזי האחרון הידוע לנו בארצות ישמעאל (מלבד ארץ תימן) אשר בכתביו משתקפת ומיוצגת מסורת תורתם של חכמי ארצות ישמעאל, הוא ר' דוד הנגיד ב"ר יהושע הנגיד נין הרמב"ם, אשר עבר ממצרים לארם-צובא, וניתן להחשיבו כאחד מחותמי תקופה זו. בספרייתו הגדולה אף אסף ר' דוד כתבי יד רבים מתורת הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל, כאשר לימים נפוצו ממנה כתבי יד רבים וחשובים אל ספריות

רבות בעולם ונודעו לנו, כגון כתב היד העיקרי של פירוש המשנה להרמב"ם, וספרים רבים נוספים. תקופת פטירתו של ר' דוד מוערכת בסביבות שנת ה'קס"ט (1409 למניינם). לאחר שהחלו המונגולים בכיבושיהם הנרחבים בארצות המזרח, בהם כבשו ארצות רבות מידי המוסלמים והחריבו ערים שלמות (כגון העיר בגדאד שבבבל), הגיעו הם בכיבושיהם עד לארם-צובא, שם לקחו בשבי את שני בניו של ר' דוד הנגיד, ומאז כמעט ולא נודעו לנו עוד חכמים מפורסמים נוספים שאחזו במסורת חכמי ארצות ישמעאל וחברו ספרים בתורתה. ידיעות מועטות יש בידינו על חכמים וראשי קהילות 'מוסתערבים' במקומות שונים, כגון ר' ישועה "דיין המוסתערבים" בצפת, וכן ר' יוסף אבן ציאח, שדרך לימודו כבר הושפעה מדרך לימודם של מגורשי ספרד, אך כמעט ולא ידוע יותר על חכמים שחיברו ספרים על פי מסורת חכמי ארצות ישמעאל וכתביהם הגיעו לידינו. אמנם יש לציין שבקרב חכמי ארץ תימן המשיכו גם בתקופות מאוחרות יותר לחבר חיבורים בלשון הערבית-יהודית בדרכם של חכמי ארצות ישמעאל (ויש כיוצ"ב אף בשאר ארצות ישמעאל, אם כי במדה מועטת הן בכמות והן באיכות). אמנם גם בתימן, בעקבות השפעת ספרי הדפוס והשפעות נוספות, החלה מסורת זו להתעמעם מעט מעט.

באותה תקופה כבר היה עולם התורה משגשג ופורח באירופה כולה, וכן בספרד הנוצרית, אשר חכמיה החלו להגיע אל ארצות ישמעאל ולהפיץ בהן את תורתם, בעקבות גזירות הנוצרים בספרד. מבין הראשונים שבהם ניתן למנות את הרשב"ץ והריב"ש שברחו מספרד לאלג'יר בעקבות גזירות ה'קנ"א בספרד (1391 למניינם), ובתקופה מאוחרת יותר - הרדב"ז במצרים, מרן הב"י ומהר"י בירב בא"י, וחכמים נוספים שהגיעו מספרד אל ארצות המזרח בעקבות גירוש ספרד (ה'רנ"ב, 1492 למניינם). המגורשים נפוצו גם בשאר ארצות המערב, כגון מרוקו, אלג'יר ותוניס, ואט אט התפשטה תורתם ומשנתם בכל ארצות ערב, ומתורת חכמי ארצות ישמעאל לא נשארו אלא שרידים בודדים, זעיר שם זעיר שם.

בעקבות מגורשי ספרד, שינו קהילות המוסתערבים ושאר הקהילות המקומיות בארצות ישמעאל אט אט את מנהגיהם, דרכי חשיבתם, עולמם הרוחני והמחשבתי ומקצת מאורחות חייהם, בהתאם למנהגיהם דרכיהם ותורתם של מגורשי ספרד, ואף קיבלו עליהם רבנים 'ספרדים', וכך פסקה מסורת חכמי ארצות ישמעאל. תהליך זה אירע ברוב קהילות יהודי ארצות ישמעאל, ובחלקו אף מתועד בתשובותיהם של הפוסקים האחרונים שלאחר תקופת גירוש ספרד (בהם תועדו מחלוקות במנהגים והלכות בין קהילות

המוסותעריבים לקהילות הספרדים), ובמקורות נוספים מתקופות שונות. דוגמאות לכך מתקופות מאוחרות יותר לתקופת גירוש ספרד, ניתן למצוא בהתפתחות קהל ה"שאמי" בתימן, שמנהגם דומה יותר למנהג הספרדי, וכן שינוי נוסח התפילה הקדום ע"פ סידור רס"ג בקהילת יהודי בוכרה בעקבות פעילותו של אחד מהשד"רים שהגיע לבוכרה, ודוגמאות נוספות.

דחיית המנהג המקומי בארצות ישמעאל מפני מנהג הספרדים, הוא הגורם העיקרי לכך שכיום מכונים כל יהודי ארצות ישמעאל בשם הכולל "ספרדים", על אף שלמוצאם אין כל קשר לארץ ספרד.

עם זאת, הדים למסורת עתיקת-יומין זו נשתמרו בצורה זו או אחרת אצל קהילות שונות, כגון בקהילת ה'מוסותעריבים' האחרונה שבארם-צובא שהיתה קיימת עד לפני כשני דורות, כמו גם בקרב חלק מבני עדת תימן (בעיקר בקהילות ה"בלדי") עד הדור האחרון. גם בשאר קהילות עדות המזרח ויוצאי ארצות ישמעאל בימינו נשתמרו רשמים רבים ממסורת זו, בעיקר בעניני הליכותיהם, אורחות חייהם ועוד, אך המסורת המחשבתית וההלכתית בכללותה לא נשתמרה, אלא נשתנתה בעקבות התמורות המתוארות לעיל.

חזון

תורת בית מדרשם של חכמי ארצות אדום היא זו שעיצבה את דמות עולם התורה כפי הנודע והמוכר לנו לאורך הדורות מסוף תקופת הראשונים ועד ימינו, ולעומתה נדחקה תורת חכמי ארצות ישמעאל המפוארת לקרן זוית, והיא עתה טמירה ונעלמת מעיני רבים.

קובץ 'מתיבות' שם לו למטרה להסיר את הלוט מעל אוצרות הרוח של גאוני וחכמי ארצות ישמעאל, וכן לדון ולהעמיק בתורתם, משנתם והליכותיהם, וכמו כן להוסיף חקר על מנהגי קהילות ישראל בארצות ישמעאל שבהן השתמרו רשמים קדומים ומסורות עתיקות מתורתם וממשנתם של גאוני תקיפי קמאי נושאי דגל התורה ומנחילי המסורת, מתוך שאיפה להשיב אל בית המדרש את תורתם של חכמי קדם אלו, ויתענגו לאורה שוחרי התורה די בכל אתר ואתר, בהתחדש כנשר כל מחמדיה אשר היו מימי קדם.

משמעות שמו של הקובץ - "מתיבות", רומזת לשני ענינים: הן לשתי ישיבות הגאונים - סורא ופומבדיתא (הנקראות בלשון יחיד "מתיבה", ובלשון רבים "מתיבות"), והן על שם "ספר מתיבות", אשר ככל הידוע לנו התחבר בקירואן או בבבל בסביבות תקופת הגאונים,

והוא מסודר על סדר סוגיות התלמוד הבבלי, כאשר מלוקטים בו קטעים מן התלמוד הירושלמי ומדברי הגאונים על סוגיות אלו, ומשמעות שם הספר 'מתיבות' הינה "סוגיות", או "ענינים" (ראה בספר הערוך ערך 'זת', ובגמ' ב"ק (ק"ז, א): "אזל אשכחיה לריש לקיש דיתב וקא מסיים מתיבתא דיומא לרבנן"). במובן זה נקרא גם שם הקובץ "מתיבות", דהיינו: סוגיות וענינים בתורת הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל.

הקובץ מוקדש לחשיפת ופרסום תורתם וספרותם, וכן לדיון במסורותיהם, מנהגיהם והליכותיהם, ושאר מורשתם הרוחנית והמחשבתית של הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל מתקופת הגאונים ועד לגירוש ספרד, וכן לדיון במסורות שאר קהילות יהודי ארצות ישמעאל בדורות האחרונים שבהן חיו ונשתמרו רשמי מסורת עשירה ועניפה זו, המשתלשלת ועולה עד לרבותינו חכמי המשנה והתלמוד. ישוטטו רבים ותרבה הדעת.

הקובץ מחולק למספר מדורים:

א. **גנוזות** - בו יבואו מהדורות מחיבורי חכמי ארצות ישמעאל שטרם ראו אור עולם היוצאים בזה לאור לראשונה.

ב. **ספונות** - בו יבואו מהדורות מחודשות מתוך חיבורים שבאו בדפוס, ואשר נערכו מחדש בשביל עניינים שנתחדשו בהם.

ג. **חקר ועיון** - בו יבואו מחקרים ועיונים הסובבים והולכים בענייני תורתם ומשנתם של חכמי ארצות ישמעאל.

ד. **הלכה ומנהג** - בו יבואו דיונים בענייני הלכה ע"פ מסורת הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל, וכן דיון ואיסוף של מנהגי הקהילות בארצות ישמעאל שיסודם במסורת הגאונים ושאר חכמי ארצות ישמעאל.

שם הקובץ 'מתיבות' רמז נוסף יש בו, והוא שעל ידי קובץ זה יחזירו וישיבו ('והשיבו' מתרגמין 'מתיבין') את עטרת תפארת הקדמונים ליושנה, ושובה אל בית אביה כנעוריה. ומי יתן ועל ידי זה נזכה במהרה ליום שתקוים בנו נבואת יחזקאל (לו, יא): "וְהוֹשַׁבְתִּי אֶתְכֶם כְּקִדְמוֹתֵיכֶם, וְהִטַּבְתִּי מִרְאשֵׁיכֶם".

עוזות.

ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם

פירוש ספר שמואל

רבי יהודה בן שמואל אבן בלעם (ד'תש"ס-ד'תתל"א בקירוב), מגדולי המדקדקים ופרשני המקרא בספרד המוסלמית של "תור הזהב", הותיר אחריו מורשת ספרותית ענפה. לצד חיבוריו הנודעים בדקדוק, בולטים בייחודם חיבורי הפרשנות הגדולים: "ספר ההכרעה" (כתאב אלטרג'יח) על התורה¹, ו"ספר דיוקי המקרא" (כתאב נכת אלמקרא) על ספרי נביאים וכתובים². אולם, בעוד שחיבורי הדקדוקיים וחלקים מפירושי לתורה זכו לראות אור, הרי שפירושו לספר שמואל נחשב במשך דורות רבים כחיבור שאבד כמעט לחלוטין.

במשך מאות שנים היתה משנתו של ר' יהודה אבן בלעם ידועה בעיקר מתוך מובאות בודדות בכתבי הבאים אחריו, דוגמת ראב"ע והרד"ק. בעשרות שנים האחרונות החלו להתגלות ולצאת לאור כתביו המקוריים בשלמותם, ובזאת ניתנה גאולה לתורתו של אחד מחשובי חכמי ספרד, המשלב בפירושיו מסורות קדומות מתורת הגאונים³. דוגמה מובהקת לכך היא מובאה שמביא רבינו מדברי רבינו סעדיה גאון בפירושו לספר

1 עד כה לא זכה פירושו של ר"י אבן בלעם לתורה, "כתאב אלטרג'יח", למהדורה שלימה, וחלקיו פורסמו בבמות שונות. שרידים מפירושו לספר **בראשית** פורסמו לאורך השנים בידי חכמים שונים וכונסו למהדורה כוללת באתר 'על התורה'. ועליהם נוסף לאחרונה: ר"י זייבלד, 'ר' יהודה בן בלעם, פירוש לפרשיות מקץ-ויגש (בראשית מג-מז)', בית אהרן וישראל רמב עמ' יא-כ, וראה שם בהערה 1 ביבליוגרפיה עדכנית. לאחרונה זיהיתי קטע נוסף מפירושו של רבינו לפרשת תולדות (EVR ARAB I 2407) ויפורסם א"ה בקרוב. את פירושו לספר **ויקרא** ההדיר ר' יהודה זייבלד (שרידי ספר ההכרעה - ויקרא, בית אהרן וישראל רלח, עמ' ה-כא). ואת הפירוש לספרי **במדבר ודברים** פרסם מערבי פרץ (פירוש לבמדבר ודברים: [מן "כתאב אלטרג'יח"] ליהודה בן שמואל אבן בלעם, רמת גן 1970). השלמה לפירושו לפרשת האזינו פורסמה אף היא בידי ר"י זייבלד, 'פירוש לפרשת האזינו לר' יהודה בן בלעם', בית אהרן וישראל שנה לט גליון ו (רלד) עמ' יט-כח. פירושו לספר **שמות** עודנו גנוז בכתבי יד וטרם ראה אור.

2 שרידים מחיבוריו הרבים התגלו בימינו ע"י חכמים שונים, ועל כולם הפליג מערבי פרץ שהודיע (במבוא לפירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר יחזקאל עמ' 9 ועוד) שגילה שרידים מחיבוריו לכל המקרא, מלבד לספרים משלי ורות. היקף מפעל פרשני זה נתמך בעדות קדומה - רשימת ספרים מגניזת קהיר בכתב ידו של ר' יוסף ראש הסדר (הספרייה היהודית בימי הביניים רשימה 102), רשימה זו מונה את פירושי ר' יהודה אבן בלעם על כל ספרי נביאים וכתובים, ללא יוצא מן הכלל, ומעידה כי במקורו אכן הקיף פירושו את המקרא כולו.

3 על שימושיו של ר' יהודה בן בלעם בכתבי גאונים ובפרט בכתביו של רב האי גאון, ראה: י' רונן, 'ספר דיוקי המקרא לספר יונה', בית אהרן וישראל רלח, במבוא.

ויקרא⁴, בבואו לבאר את פרשת שמואל ועלי (בפירושו לפרק ג פס' ז). את דברי הגאון מעתיק ריב"ב אל תוך פירושו 'בסתם', מבלי לנקוב בשם אומרם, וכל זאת לרוב רגילותו ודביקותו בתורתו ובמשנתו⁵.

מקום נרחב תופס פירוש זה ב'ספר הביאור' לר' תנחום הירושלמי⁶. ר' תנחום, שכתביו נחשפו אף הם לאחרונה, הרבה להביא את דברי ריב"ב, לעיתים בשמו ולרוב בסתם, ושיקע בפירושו חלקים נרחבים מדברי רבינו (צינונים לכך הובאו בהערות למהדורה זו).

עם זאת, הפירוש המקורי והרציף לספר שמואל נחשב היה לאבוד, ורק שרידים מועטים ממנו פורסמו לאחרונה (בצירוף ליקוטים מפירוש ר' יצחק בן שמואל הספרדי)⁷. ברם, בבדיקה יסודית שערכתי בשרידי כתבי היד נתברר לי, כי רובו של החיבור שרד בשני כתבי יד גדולים (מאוסף פירקוביץ'), הכוללים חלקים נרחבים מפירושו לנביאים. עליהם הוספתי לאחרונה זיהויים חדשים של קטעי גניזה רבים המכילים חלקים נוספים ומשלימים את החוסרים המצויים בכתבי היד הגדולים⁸. באופן זה מצוי כעת בידינו הפירוש לספר שמואל כמעט בשלימותו.

להלן מובאת לראשונה מהדורה מוערת של פתיחת הפירוש לספר שמואל (פרקים א-ג), הכוללת את המקור הערבי־יהודי לצד תרגום עברי, זיהוי המקורות וביאור העניין.

רשימת כתבי היד וקטעי הגניזה

סימול טופס	מקור	תוכן
א	פירקוביץ' EVR ARAB I 1377	חלקים נרחבים משמואל א' ב'
ב1	פירקוביץ' EVR ARAB II 668	חלקים נרחבים משמואל א' ב'
ב2	פירקוביץ' EVR ARAB I 2271	שמואל א' ג-י

4 ראה פירוש התורה לרב סעדיה גאון – ספר ויקרא, מכון עלה זית (בדפוס).

5 עוד על זיקתו ושימושו של ריב"ב בתורת רס"ג, ראה במאמרו של הרב יהודה זייבלד (לעיל הערה 1) במבוא.

6 ספר הביאור פירוש לנביאים ראשונים, ירושלים תשפ"ה.

7 א' צורף, 'פירושו של יהודה אבן בלעם לשמואל ומקומו בתולדות הפרשנות', גנזי קדם יח (תשפב) עמ' 98–35.

8 ראשיתם של זיהויים אלו בעיון שיטתי בקטלוגים של כתבי היד, אך לאחרונה זכה המחקר לתנופה משמעותית ולפריצת דרך בסיוע מאגר התעתיקים האוטומטיים שנוצר במסגרת פרויקט MiDRASH (ראה: Stoekl Ben Ezra, Daniel et al., MiDRASH Automatic Transcriptions, Zenodo, 2025), ובאמצעות תוכנת החיפוש והניווט Genizah Search Pro שפותחה על ידי ר' הלל גרשוני. חובה נעימה היא לי להודות להם על הכלים הללו שאפשרו איתור עייל ומדויק בנבכי הגניזה. פרסום זה הינו מפירותיו הראשונים של מפעל מבורך זה.

קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם"

בענין לימוד החכמות ובענין כינויי עם ישראל

פתיחה

במאמר זה מתפרסמים בס"ד לראשונה קטעים חדשים מתוך ספר "המספיק לעובדי השם" לרבינו אברהם בן הרמב"ם בענין לימוד החכמות ובענין כינויי עם ישראל, זאת במסגרת העבודה לההדרה מחודשת של הספר, הנערכת עתה בחסות מכון "עלה זית" (בראשות הרב הלל שמעון שימאנאוויטש, לייקווד), אשר תכלול בעז"ה את התוכן שבכל כתבי היד, הקטעים והציטוטים שבידינו מספר זה.

תיאור הקטעים

מקור הקטעים החדשים הינו בגניזת קהיר, ומספרם: T-S Ar.43.149 (להלן: טו), וכן T-S Ar.54.14 (להלן: טז). קטע **טו** עוסק בהשתלשלות החכמות ובפרט חכמת הפילוסופיה, בלימוד החכמות ובשימוש בהם לצורך עבודת ה', כאשר המשך הדיון בכך בענין חכמת הרפואה וחכמת ההיגיון, מופיע בשני עמודים מתוך הקטע **טו**, ואילו בשני העמודים הנותרים בקטע **טז** מופיעים דברים שאינם המשך ישיר של הדיון על החכמות, אלא עוסקים בענין מעלת עם ישראל ועל שלמותם בעבודת ה' שעברה מהם בגלות, והתדמו לה שאר אומות העולם. קטעים אלו, שזוהו ע"י הרב משה מיימון, שייכים לאותו הטופס וכתובים באותה הכתיבה, אשר זוהתה ככתיבתו של ר' שלמה הלוי ב"ר שמואל הדיין, המעתיק הדיין בן דורו של ראב"ם, שהעתיק כמה מחיבורי הרמב"ם¹.

קטעים אלו נידונו בקצרה ע"י פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן בחיבורו "עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם"², ושני עמודים מקטע **טו** - העוסקים בכינויי עם

1 כן לפי זיהויו של ד"ר אמיר אשור. אודות ר' שלמה ואודות העתקותיו ראה במאמרו של ר' עזרא שבט: Beloved David-Solomon b. Samuel Halevy: A Genizah Scribe in the Court of Maimonides, בתוך: Advisor, Man of Understanding, and Writer: A Festschrift in Honor of David Stern, עמ' 375-399. וראה עוד במאמרו של ר' יהודה זייבלד 'אקדמות לטיב הנוסח בעותק 'דלאלה אלחאירין' בכתיבת ר' שלמה בן ר' שמואל הדיין', קובץ מכילתא ד, אלול תשפ"ב, עמ' 165-182.

2 בתוך: הרמב"ם וגניזת קהיר, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשפ"ד, ושם הערה 16 והערה 488.

ישראל - אף פורסמו על ידו במאמר נפרד, במקורם הערבי ובתרגום לאנגלית³, בתוספת דיון רחב במשמעותו של הקטע במשנתו של רבינו אברהם. במאמרו זה זיהה פרופ' פרידמן קטעים אלו כשייכים לספר המספיק באופן וודאי, זאת מתוך הניתוח הלשוני של קטעים אלו, ובעיקר מתוך העובדה שהם מכילים הפניה ל"פירושינו לתורה" בענין ביאור הפסוק "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים" (שמות יט, ו), ואכן ביאור זה מופיע בפירוש התורה לראב"ם שם. ראייה נוספת לכך היא מן העובדה שבקטע **טו** מציין רבינו לכך שירחיב בענין היחס אל חכמת הרפואה כאשר יעסוק בענין הביטחון, והדברים אכן מופיעים לפנינו בפרק על הביטחון בספר המספיק.

בנוסף, מתפרסם כאן קטע חדש שזוהה לאחרונה בס"ד במסגרת העבודה על המהדורה החדשה של ספר המספיק, השייך בתוכנו לתוכן שבקטע **טו** (אלא שהוא שייך לטופס אחר), ועוסק גם הוא בשמות שנתכנו בהם עם ישראל - "עם ה'", "עבדיו", ו"צבאותיו". מספר הקטע: CUL Or.1080 2.76, והוא מסומן במאמר זה בסימול: **לו**. ניכר קשר מובהק בתוכן בין קטע **לו** לבין קטע **טו**, העוסק גם הוא בכינויי עם ישראל ואף חוזר לעסוק בכינויים "עבדיו" ו"צבאותיו" (המבוארים בקטע **לו**), ונראה שקטע **טו** הינו המשך (אמנם - לא ישיר) של קטע חדש זה. בנוסף, נמצאו הקבלות בין הדברים שבקטע **לו** לבין דברי רבינו בפירושו לתורה. מסיבות אלו ומסיבות נוספות, כגון סגנון הלשון ואופי הדיון, נראה לשייך קטע חדש זה בבירור לספר המספיק⁴.

תוכן הקטעים ומיקומם בספר המספיק

בקטעים העוסקים בלימוד החכמות המתפרסמים כאן לראשונה, עוסק ראב"ם בהשתלשלות חכמת הפילוסופיה בקרב חכמי יוון, וכותב אודות הצטיינותו של אריסטו בדקדוק החכמה והפילוסופיה על פני קודמיו, וכן אודות חכמת הרפואה שהתפתחה ע"י היפוקרטס וגאלינוס. לאחר מכן כותב ראב"ם שמטרתו לבאר את החכמות הנזכרות בספרי הפילוסופים ואת דרך השימוש בהן ובלימודן לעבודת ה', ומבאר שישנם ששה מדעים הנצרכים לעבודת ה': מדע הרפואה, מדע ההיגיון (=לוגיקה), המדע ההכשרתי (=מתמטיקה ועוד, בערבית: אלעלם אלריאצ'י), המדע הטבעי (אלעלם אלטביעי), המדע האלהי (אלעלם

3 במאמרו: 'Abraham Maimonides on Reclaiming Judaism's Lost "Perfection" from the "Imperfection" of Islam,' Polemical and Exegetical Polarities in Medieval Jewish Cultures - Studies in Honour of Daniel J. Lasker, edited by E. Krinis, N. Bashir, S. Offenberger & Sh. Sadik, Berlin-Boston 2021, pp. 165-198. תודתי נתונה לו על שאפשר לי להשתמש בהעתקתו.

4 אודה לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, שציין את ההקבלות מקטע זה לפירוש ראב"ם לתורה, וכן סייע בידי בקריאת הקטע ותרגומו.

אוריין תליתאי

השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם

מאז שזכיתי ת"ל להוציא לאור מהדורה חדשה של פירוש החסיד רבנו אברהם בן הרמב"ם על התורה לפני כמה שנים, היתה חולפת בי מפעם לפעם הרגשת צער עד כמה חבל על דאבדין בחסרון פירושו של רבנו לתחילת ספר בראשית [דהיינו רוב פרשת בראשית, ופרשיות נח ולך ולך כולן, וכן תחילת פרשת וירא], ועז היה חפצי למצוא את האבדה ולמלא את החסר. ואמנם, החיבור כמו שהוא לפנינו נעתק כולו מכתב יד אחד, שכלל הידוע לנו הינו יחיד בעולם, ובכן כמעט שאמרתי נואש, ואמרתי בלבי שלע"ע לא נראה באופק שנמצא אי פעם את הפרשיות החסרות, ומעולם לא אשכ"ח פיקודי רבנו אברהם החסרים.

ואולם רווח והצלה פורתא העמיד הקב"ה לפירוש רבנו אברהם ממקום אחר. ביום מן הימים, אינה ה' לידי צילום כת"י שהכיל - לפי הנרשם בתיק שלו - 'פירוש על דרך הפילוסופיה' לחטיבה של פסוקים מפרשת וארא. מתוך קריאה שטחית בו התברר שמדובר בפירוש לקטני הנוהג להביא מפירושי הקדמונים לתורה על דרך הפשט, כשביניהם נמנה אחד המפרשים בשם 'ראבה"ה'. אחר קצת עיון במובאות מ"ראבה"ה" זה, נוכחתי לדעת שהוא הוא ר'בנו א'ברהם ב'ן ה'רב ה'מורה, ומתוך שעמדתי על כך היתה הדרך קרובה לאשר את מה שמצאתי לאחר מכן רשום במפורש, שלפי השערה מדובר היה בפירוש 'כליל היופי' שמחברו הוא לא אחר מר' דוד ברבי יהושע הנגיד האחרון לבית מימוני, שכן ככל שאנו יודעים כתב היד של פירוש רבנו אברהם היה שייך לר' דוד נכד נכדו, והינו המחבר היחיד, או עכ"פ אחד מן היחידים, שאנו יודעים בבירור שציטט מתוכו [ראה על כך לאחרונה לר' דוד יוסף במאמרו 'פירוש קדמון בערבית-יהודית לפרשיות מקץ-ויגש', קובץ בית אהרן וישראל רמב (כסלו-טבת תשפ"ו), עמ' כא-מו, שם פורסמו קטעים מתוך פירוש המצטט מפירושו של רבינו אברהם על התורה].

בעוד שהייתי שוקד בההדרת הקטע לפרשת וארא [נדפס אח"כ בקובץ מכילתא כרך ד, ושם בהקדמה הורחבה היריעה אודות טיבו של ספר כליל היופי עי"ש], פשפשתי עוד

יותר באוסף תצלומי כתבי היד של הספרייה הלאומית, עד שמצאתי שמלבד הקטעים על פרשת וארא נשארו עוד כמה שרידים גדולים וקטנים מחיבור כליל היופי דנן, כשגולת הכותרת הינה כתב היד על מרבית פרשת בראשית. כת"י זה, אע"פ שהוא לקוי בכמה מקומות, הנה הוא רחב ידים, ולמזלינו מצאתי בתוכו כמה ציטוטים מפירוש רבנו אברהם לפרשת בראשית מתוך החלקים שחסרים בכתה"י של הפירוש. גם מצאתי שהוא מביא קטע אבוד מספר המספיק לרבנו אברהם, שגם הוא שייך לתחילת פרשת בראשית, היכן שחסר לנו בכתה"י. כמובן שמחתי כעל כל הון במובאות קצרות אלו, ואמרתי ששומה עלינו לההדיר אותן ולהדפיסן בתור השלמה לפירוש רבנו אברהם ולמלא במעט את פגימתו.

משהתחלתי לחשוב על תכנית להשלים קצת את החסר לפרשת בראשית, שקלתי בדעתי שמא גם כדאי ללקט מתוך ספרו האחר של רבנו אברהם, ספר המספיק לעובדי השם, במקומות שהוא דן בפסוקים מספר בראשית במקומות החסרים לפנינו. ואמנמך לך אמר לבי, שמאחר ות"ל ספר המספיק מצוי ביד הלומדים, וכל חיך יטעם לו בנזעים אמרוטיו, לא כדאי להריק מכלי אל כלי רק כדי לסדר על סדר הפסוקים, וזיל קרי בי רב הוא. ואולם מצאתי ראיתי שמלבד המודפס בספר המספיק, נשאר גם קטע גדול מתוך הספר שהיה ספון בכתב יד עד לעת האחרונה, ובו דיון מורחב בפסוקים וענינים מפרשת נח.

מדובר בקטע אחד מתוך הפרק מספר המספיק הדין בענין מאכלות אסורות. הקטע נדפס ע"י ר' יחזקאל דוד, פעם ראשונה ב'סיני', קלב, ובפעם שניה עם קצת תיקונים, וללא המקור הערבי, ב'מוריה' תמה-תמז. לרגל מלאכתנו ראיתי שתהיה תועלת למעיינים בההדרה מלאה מחודשת בהתאם לתוכנית שאימצנו בעריכת פירוש התורה, ולכן חזרתי לערוך עוד קצת את המובאות האלו, וכן שמתי לי למטרה להתאימן לסדר הפסוקים שבפרשת נח. אראה לנכון לציין שבקטע זה יש אריכות מיוחדת שמהווה כעין הערה כללית על השתלשלות תורת הקרבנות, והיא בעלת עניין מיוחד להוגים בתורת רבנו והרמב"ם בטעם מצוות הקרבנות, שהיא כידוע אחד הדברים העומדים ברומו של עולם.

ואני בדרך נחני ה', והקרה ה' לפני איש כלבבי, ה"ה ידידי עמיתי ר' דוד יוסף מירושלים, והוא גם הוא אמר לי לקחת חבל יחד בההדרה שלמה לכל מה שיש בידינו מספר המספיק, בין בדפוס בין בכתב יד, וב"ה עובדים אנו על מפעל זה שכם אחד, תחת חסותו של מכון "עלה זית" המתנוסס לתפארה בעיה"ת לייקווד. והנה בימים אלו ממש גילה ר' דוד קטע שהיה בחזקת אבוד מספר המספיק ובו חלק מן הפרק על איסורי העריות, השופך אור חדש על כמה פסוקים וענינים מפרשת לך לך ופסוקים נוספים משאר ספר בראשית. הוא גם ניאות לספח קטע זה למאמר הנוכחי, יחד עם קטע נוסף

פרקי מבוא לספר הלכות גדולות

וההדרה של תחילת הלכות כתובות

- אופי החיבור ומטרתו • מעלתו וחשיבותו • מחבר הספר ותקופתו • מקורותיו • תפוצת הספר ומהדורות הדפוס • עדי הנוסח • בירור ענפי הנוסח השונים • סיכום והנחיצות במהדורה חדשה • נספח ביקורת • מהדורה

אופי החיבור ומטרתו

לאחר¹ שנכתב ונחתם התלמוד בסוף ימי האמוראים ובימי הסבוראים, הפך הוא לאבן יסוד בפסיקת ההלכה, ומעתה עלה מאליו הצורך לקבץ את הדינים שבתלמוד ללא אריכות השקלא וטריא, עבור אלו שאין באפשרותם לעיין בכל דין בתלמוד ולהוציא מן הסוגיא את המסקנא.² למטרה זו נכתב ספר הלכות גדולות, שבו מביא המחבר את ההלכות שבתלמוד ללא משא ומתן שאינו מעניין ההלכה, וללא אגדות התלמוד, בתוספת מנהגים ותקנות מהגאונים, מפיהם ומפי כתבם. רעיון זה כבר נעשה לפניו בספר "הלכות פסוקות", אולם בצורה מצומצמת ביותר (ואפשר שזוהי משמעות נוספת לשם הספר הלכות גדולות).³

מעלתו וחשיבותו

חכמי הדורות החשיבו רבות את דעת בעל הלכות גדולות, משום היותו עד נאמן למסורת הגאונים ופסקיהם, ובספרו השתמרו תורתם ומנהגיהם. וכבר רב שמואל בן חפני גאון כתב בתשובה (תה"ג הרכבי סי' שיב) "ואנחנו נסמוך על זה שאמר בעל ההלכות כי היה בקי בדבר הלכה וכוונתו לשמים". גם התוס' (חולין מד. ד"ה כדי) והרא"ש (ברכות פ"ד סי' יד)

1 בעריכת המבוא נעזרתי בהקדמות הרא"ש טרוביב למהדורת הלכות גדולות שלו, ובמאמרו של הרב ד"ר אברהם עפשטיין על הלכות גדולות. חלקים נרחבים מהמבוא מבוססים על חיבורו של ד"ר אהרן שויקה 'עיונים בספר הלכות גדולות', ירושלים תשס"ח. כמו כן תודתי נתונה להרב ישי רונן על עזרתו בבירור, ליבון, ודיוק פרטים רבים מתורת הגאונים בכלל וספר הלכות גדולות בפרט, ולהרב דוד יוסף שעבר על המבוא והעיר את הערותיו החשובות.

2 כדברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה.

3 כמאתים שנה לאחר מכן, רבינו יצחק אלפסי - הרי"ף, דרך באותה דרך בספרו 'הלכות רבתי', אלא שהוא עשה בצורה שיטתית ומביא כל הלכה ופסק שבגמ' (מלבד הלכתא למשיחא), ולאורך כל הש"ס (ובדרך כלל לפי סדר התלמוד גם בתוך המאמרים עצמם), וספרו נתקבל בכל תפוצות ישראל לאחד מספרי היסוד בפסיקת ההלכה.

כתבו על בה"ג "וכל דבריהם דברי קבלה ויש לסמוך עליהם". לשונות כיוצא באלה ניתן למצוא בדבריהם של עוד פוסקים רבים מגדולי כל הדורות.

מחבר הספר ותקופתו

בדבר זהות מחבר הספר, ידוע שהראשונים באשכנז וצרפת ייחסו את הספר לרב יהודאי גאון. לעומת זאת הראשונים שבספרד וצפון אפריקה כתבו שמחברו הוא רב שמעון קיירא. אולם לאחר שזכינו לאורם של דברי רבותינו הגאונים⁴ אשר שפתיים ברור מללו כי הספר חובר ע"י רב שמעון קיירא, ולא עוד אלא שכתבו שרב שמעון קיירא השתמש בהלכות פסוקות שחובר ע"י רב יהודאי גאון, נראה שנפשט הספק. וביחוד שבכמה מקומות נמצאו סתירות בין הלכות פסוקות והלכות גדולות, כך שקשה לומר שיצאו מידי מחבר אחד. לפי קביעה זו מתיישבת העובדה שמצאנו את שמו של רב יהודאי גאון נזכר בכמה מקומות בספר⁵.

אין בידינו פרטים אודות רב שמעון קיירא ופעלו, וככל הנראה למד בישיבת סורא ומקום מושבו היה בבצרה שבבבל. את ספרו חיבר לא לפני שנת ד'תקפ"ה ולא יאחר משנת ד'תרנ"ה (895-825 לסה"נ).

אע"פ שרב שמעון קיירא חי בתקופת הגאונים וספרו מושתת על דבריהם, חשוב לציין כי לא נסמך ל'גאון' (דהיינו ראש ישיבה של ישיבות סורא או פומבדיתא), אולם אין זה מוכיח שלא היה ראוי לכך.⁶

מקורותיו

המקור העיקרי של הספר הוא כאמור התלמוד הבבלי. מלבד זאת, במקומות רבים דבריו לקוחים מהשאלות לרב אחא משבחה ומהלכות פסוקות לרב יהודאי גאון, וכנזכר לעיל בשם כמה גאונים. כמו כן ניכר שהמחבר השתמש בתוספתא, בתלמוד ירושלמי ובתשובות הגאונים.

תפוצת הספר ומהדורות הדפוס

בגניזת קהיר נמצאו העתקות רבות מאוד של ספר הלכות גדולות (כאשר יובא להלן), גם בספרי רבותינו הראשונים ישנם אלפי מובאות מדבריו, ויש ללמוד מכך שהיה ספר שימושי ונפוץ בסוף ימי הגאונים⁷ ובתקופת הראשונים (בחלק ממקומות מושבותיהם).

4 רב שרירא גאון בתה"ג הרכבי סי' שעו, רב האיי גאון בתשובות גאונים קדמונים סי' פז ובספר המכריע סי' לו, ועוד.

5 ואין צורך לומר שנוסף שמו מאוחר יותר ע"י תלמידים.

6 גם רב אחא משבחה מחבר השאלות לא נסמך ב'גאונות' (כמבואר להדיא באגרת רש"י (מהדורת לוין עמ' 103) ובסדר הקבלה לראב"ד), אע"פ שבדאי היה ראוי לכך.

7 יש לציין שבישיבות הגאונים ככל הנראה הספר לא היה בשימוש כ"כ (מכמה סיבות), ועיקר תפוצתו היה בשאר העם.

פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה

וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר

קיצור תולדות רבינו סעדיה גאון וחיבוריו • תרגומו ופירושו הארוך של רס"ג לתורה • תרגומי מקרא שקדמו לרס"ג • כתיבת התרגום ע"י רס"ג - "עת לעשות לה" • תפוצת תרגום רס"ג ועיבודיו בקהילות יהודי ארצות ישמעאל • מנהג לימוד התפסיר בעליפה • מהדורות התפסיר בדורות האחרונים • מהדורה חדשה ומדויקת של תפסיר רס"ג לתורה • הקדמות רס"ג לתפסיר והחתימה: ההדרה מחודשת

לקראת מהדורה חדשה של תפסיר רס"ג לתורה, מתפרסמים במאמר זה מספר פרקי מבוא למהדורה זו. המאמר כולל סקירה קצרה על התפסיר עצמו, הנקרא "התפסיר הקצר", וכן על מטרת כתיבתו ע"י רס"ג והיחס אליו בעיני פוסקי ההלכה במשך הדורות. כן ניתנת במאמר זה סקירה ראשונה מסוגה על המסורת החיה של לימוד תפסיר רס"ג ועיבודיו בקרב קהילות יהודי ארצות ישמעאל ברוב מקומות פזוריהם, אשר בחלקה שרדה עד לדורנו אנו. כן יידונו במאמר זה בקצרה מהדורות התפסיר על התורה שיצאו לאור עד עתה, ויובא בו מבוא קצר לדרך הההדרה של המהדורה החדשה. בנוסף תובא בסוף המאמר ההדרה מחודשת של שתי הקדמות רס"ג לתפסיר - ההקדמה הגדולה וההקדמה הקטנה, עם תיקוני תרגום, השלמות והערות. עוד תפורסם בזאת לראשונה תגלית חדשה בחקר התפסיר, היא חתימתו של רס"ג לתפסיר, אשר כוללת במילים קצרות יסודות חדשים במטרת כתיבת התפסיר ע"י רס"ג.

קיצור תולדות רבינו סעדיה גאון וחיבוריו

רב סעדיה גאון ראש ישיבת סורא נולד בעיר דילאץ במחוז פיום שבמצרים, בשנת ד'תרמב (882). בין השנים ד'תרע"ה-ד'תרפ"ט (915-920) עלה והתיישב בארץ ישראל, שם קנה תורה וחכמה מהדקדקנים הטבריינים ומרבו ר' עלי בן יהודה הנזיר, אשר ככל הנראה יש לזהותו עם "אבו כת'ר יחיי בן זכריא" שנזכר בדברי ההיסטוריונים בתור רבו של רס"ג¹.

1 ראה נ' אלוני, 'עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"', לשוננו לד (תשרי-טבת תש"ל), עמ' 80-82. לזיהוי של אבו כת'ר בתור רבו של רס"ג ראה במאמר הנ"ל בעמ' 80, שם הובא קטע מדבריו של ההיסטוריון הערבי אלמסעודי (מת בשנת 956), בדברו אודות מפרשי המקרא בזמנו, ונביא כאן את דבריו במלואם עקב

תורה זו העלה לימים על הכתב בספרו 'צחות לשון העברים'², ובפירושו לספר יצירה³ ובמקומות מפוזרים בשאר כתביו.

לאחר מכן גמלה החלטה בלבו לעלות למרכז התורה באותם ימים - ישיבות הגאונים שבבבל, ולשם כך החל במסע אשר במהלכו עבר דרך חלב, בה שהה בשנת ד'תרפ"א (921), עד הגיעו למחוז חפצו בשנת ד'תרפ"ב (922), שם עלה ונתעלה וקנה לעצמו תואר 'ראש כלה' בישיבת פומבדיתא, תואר כבוד הניתן ע"י הגאונים לחכמים מופלגים.

כמעט טבעית היתה בחירתו של ראש הגולה ר' דוד בן זכאי למנות את רבנו לעמוד בראשות ישיבת סורא, וכך בשנת ד'תרפ"ח (928) נתערר בעטרת הגאונות, ולראשונה בתולדות גאוני בבל עמד בראשות הישיבה חכם שאינו יליד בבל וחניך מוסדותיה.

חשיבותם לבירור תולדות רס"ג (אלמסעודי, כתאב אלחנביה ואלאשראף, מהד' M.J. De Goeje (ליידן: בריל, 1894), עמ' 112-114): "בני ישראל מכת הרבניים, שהם הקהל והציבור הגדול, וכת הענניים (-הקראים), שהם אלה ההולכים בדרך הצדק והייחוד - הם מסתמכים בפרשנות הכתבים העבריים, התורה, הנביאים והכתובים, שהם עשרים וארבעה ספרים, ותרומם לערבית, על כמה מבני ישראל המשובחים בעיניהם, שראינו את רובם בעינינו, ומהם את אבו כת'ר יחיא בן זכריא הסופר מטבריה, מכת הרבניים בהשקפתו, שנפטר בסביבות שנת שלוש מאות ועשרים (-למנין הישמעאלים). וביניהם סעיד בן יעקב אל-פיומי (-רס"ג), גם הוא מכת הרבניים בהשקפתו, שלמד אצל אבו כת'ר, ונכבד תרגומו יותר מהם (=מהתרגומים האחרים). והיו לו פרשיות בעיראק עם ראש הגולה דוד בן זכאי מזרע דוד, והתנגדות עליו, וזאת בכליפות (-בעת מלכותו של) "אלמקתדר", והתפלגו היהודים בגלל שניהם, ונכח (-רס"ג) במושב הוויזר עלי בן עיסא ועוד מן הוויזרים, השופטים ואנשי החכמה, כדי להפריד ביניהם. ואלפיומי (-רס"ג) עמד בראש רבים מהם (-מבני ישראל), והם נשמעו לו. ונפטר לאחר שנת שלוש מאות ושלשים" (המקור הערבי: אלסראיליון מן אלסמעת' והם אלחשר ואלג'מהור ואלעט'ם ואלענאניה והם תמן יד'הב אלי' אלעדל ואלתוחיד פיעתמדון פי תפסיר אלכתב אלעבראניה' אלתוראה' ואלאנביא ואלזבור והי ארבעה' ועשרון כתאבא ותר'ג'מתהא אלי' אלערביה' עלי' עדה' מן אלאסראילין אלמחמודין ענדהם קד שאהדנא אכת'רהם מנהם אבו כת'ר יחיי בן זכריא אלכאתב אלטבראני אשמעת' אלמד'הב וכאנת ופאתה פי חדוד אלעשרין ואלת'לאת מאיה' ומנהם סעיד בן יעקב אלפיומי אשמעת' אלמד'הב איצ'א וכאן קד קרא עלי' אבי כת'ר וקד יפצל תפסירה כת'ר מנהם וכאנת לה קצץ באלעראק מע ראסא ג'אלות דאוד בן זכי מן ולד דאוד ואערתאץ עליה וד'לך פי כלאפה' אלמקתדר ותחזב מן אליהוד לאחלהמא וחצ'ר פי ג'לס אלחזיר עלי בן עיס' וגירה מן אלזורא ואלקצ'אה' ואהל אלעלם לפצל מא בינהם ותרסא אלפיומי עלי' כת'ר מנהם ונאקאדוא אליה וכאנת ופאתה בעד אלת'לאתין ואלת'לאת מאיה').

2 א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון, ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז.

3 ירושלים, תשל"ב. ראה בפרט בפירושו לפרק ד הלכה ג.

4 את שהייתו בחלב הודיע רס"ג באגרת ששלח לשלשת תלמידיו אודות הפולמוס הקשה שניהל לצד חכמי בבל נגד ר' אהרן בן מאיר גאון ראש ישיבת ארץ ישראל על אודות עיבור השנה. וכך כתב: "דעו כי בעודני בחלב באו מקצת התלמידים מבעל גד, והגידו כי בן מאיר חושב לקבעם (=את החודשים) חסרין, ולא האמנתי". ובאגרת נוספת ששלח לתלמידיו באותו ענין: "כי בתוך הקיץ שעבר בהיותי בחלב שמעתי כי בן מאיר חושב להכריז מרחשון וכסלו חסרין וכתבתי אליו כמה אגרות להזהירו מעשות כן ולהודיעו כי המה שלמין ולבאר לו מאי זה טעם המה שלמין ושבתי אני וירדתי בגדד והייתו! סבור כי קיבל' עד אשר באה השמועה בבגדד כי הכריזם חסרין" וכו' (מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים ח"ב, כתבי גניזה 5-6).

רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים

בישיבת פומבדיתא שבבבל, ואולי גם בישיבת סורא, נהגו בני הישיבה לתעד תאריכי פטירה ולידה של ראשי הישיבה. ככל הנראה על רשימות מסוג זה מבוססת הכרונולוגיה הגאונית שבאיגרת רב שרירא גאון וזו שבסדר תנאים ואמוראים¹.

בגניזת קהיר השתמרה רשימה כזו, שנכתבה במחצית הראשונה של שנות הד'ת. מספר המדף שלה הוא קיימברידג' T-S 6K2.2, והיא פורסמה על ידי מאן² עם ניתוח חלקים ממנה. להלן מופיע פרסום מחודש שלה, עם הערות ודיונים רחבים המתבססים בין היתר על מה שהתחדש בחקר הגניזה ותקופת הגאונים מאז פרסומו של מאן לפני למעלה ממאה שנים.

מהדורה

וגד בכ"ט [–נמצא בכתב ידו של] מרנא ישראל נ"נ].

נחת נפשיה דטוב דילן בן גאון דילן³

ותופי [–ונפטר] מרנא האיי גאון באלול שנת ...⁴

1 ראו י' ברודי, 'על המקורות לכרונולוגיה של תקופת התלמוד', תרביץ ע' (תשס"א), עמ' 107–75; הנ"ל, ציון בין הפרת לחידקל, ירושלים תשע"ו, עמ' 22.

2 Mann, Jacob. "The Last Geonim of Sura." The Jewish Quarterly Review 11.4 (1921): 419–422.

3 מאן כתב שהוא ככל הנראה טוב אב ישיבה שלגולה (כלומר פומבדיתא-בגדאד), בנו של הגאון צמח בן פלטוי ואבי אביו של כותב האיגרת המעניינת, המתוארכת לניסן (ת)רסד למניין שטרות (= 953 לספירה, פורסמה ב-JQR, XVIII, 402, ש. 1; שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמד-תשמו), עמ' 19–20). ככל הנראה ברשימה שלנו נכתב "טוב אב שלנו", כלומר טוב, אב של (הישיבה) "שלנו", בנו של הגאון של (הישיבה) "שלנו", כלומר צמח בן פלטוי.

4 מאן כתב שהוא ללא ספק רב האיי בן דוד. רב האיי בן דוד גאון היה גאון ישיבת פומבדיתא לקראת סוף תקופת הגאונים, במשך שבע שנים ומחצה, בשנים ד'תרמ"ט–ד'תרנ"ו (889–896), בין הגאונים רב צמח בן פלטוי ורב קימיו בן אחאי. היה דיין בבגדד שנים רבות לפני שנעשה לגאון, והוא שהעביר את ישיבת פומבדיתא לבגדד. מסורת קראית מספרת שהוא תרגם יחד עם אביו את ספר המצוות של ענן הקראי לעברית. כנראה חיבר חיבור על הלוח, המצוטט על ידי יפת בן עלי התוקף אותו, ראו דוד סקליר, כתבי היד בערבית יהודית באוספי פירקוביץ, חיבורי יוסף אלבציר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 132.

ונחת נפשיה דאדונינו חפני אב דין[לן]....⁵
 נחת נפשיה דמר צמח בן מר' [נא] יצחק[ק]...⁶
 ומר רב שרירא גאון בח בתשרי⁷
 ומרנא שמואל בב' בשבוע כ"ח באב...⁸
 ומר' [נא] אסף בן מר' [נא] בצלאל במעלי ש[בתא]⁹
 ומר' [נא] דוסא גאון מחסייה נוחו עדן
 תופי [–נפטר] מר' [נא] ישראל גאון בן מר' [נא] שמואל ביום...¹⁰
 ונחת נפשיה דמר' [נא] עזריה בן ה...¹¹

5 הוא אביו של רב שמואל בר חפני. שימש כדיינא דבבא בזמן גאונותו של אחיו רב נחמיה, ונפטר בחיי אחיו, ובנו קורא לו דיינא דבבא, ראו תולדות רשב"ח להרכבי, עמ' 7.

6 ראה א"ד שפירא, 'מכתב מהגאון ר' צמח צדק בר יצחק לר' אלחנן בר שמריה', גנזי קדם ג (תרפה), עמ' 5, שדן בגאון זה שהיה גאון סורא בין ד'תשמז לד'תשנז, ואכן נפטר בין רב חפני לרב שמואל בר חפני.

7 גם בהוספות בכ"י דמשק של אגרת רש"ג נאמר שרב שרירא גאון נפטר בתשרי, שנת (ת)שי"ז לשטרות. מאן כותב שהשנה 1005 לספירה אינה וודאית. סביר יותר שרב שרירא נפטר מן העולם כמה שנים קודם לכן בסוף המאה העשירית. וראו משה גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, עמוד 380, המסיק שתאריך הפטירה הוא ח' בתשרי תשס"ז, 3 בספ' 1006.

8 מאנן הביא שבהוספות בכ"י דמשק של אגרת רש"ג, שפורסמו ע"י נויבאוואר, סדר החכמים וקורת הימים, א, עמ' 189, נאמר שהוא נפטר בחודש אב בשנה העולה לחשבון ב"ע ד'תשע"ג, ובקטע דנן קרא מאן: כ"ה באב, אך נראה שכתוב זה: כח. וצ"ע, ששני בשבת אינו תואם לשני התאריכים באותה שנה. כ"ה באב חל ביום שלישי, וכ"ח בו ביום שישי. גם אם נקרא במקום "כח" "בח", הרי שח' אב באותה שנה חל בשבת, וה' באב ביום רביעי. מאן היה מודע לבעיה זו לפי עיונו בספרו של מאהלר, "מדריך הכרונולוגיה היהודית", ומסקנתו היא שהלוחות של מאהלר שגויים, אך הם נכונים לפי המידע שבידינו כיום. בסדר הקבלה לראב"ד עולה שרשב"ח נפטר בשנת ד'תשצ"ד, ולפלא שהדברים תואמים לקריאה אחרת בהוספת כ"י דמשק הנ"ל, שם נאמר: "ונפטר אדננו שמואל הכהן בן אדננו חפני בחדש אב שנת שכ"ד [ד'תשע"ג] ונפטר בנו אדננו שמואל הכהן גאון ליל חמישי חדש כסלו שנת שמ"ה [ד'תשצ"ד]". מאן כתב שיש להגיה: "ונפטר רבי ישראל בנו שלאדננו שמואל" וכיוצ"ב, וקשה שלא לשער שהראב"ד הבין את אותה הכתובת כך שרשב"ח הוא שנפטר בשנת תשצ"ד. מכל מקום, בשנת תשצ"ד אכן חל כ"ה אב ביום שני, אלא שכאמור, בכל מקרה נראה שיש לקרוא "כח" ולא "כה". האפשרות הסבירה היחידה היא שבקטע דנן לא נכתב "באב" אלא "באלול", וכך אכן נראה יותר בקטע; ויש לקרוא "בח" באלול", והוא אכן חל באותה שנה ביום שני.

9 ראה Gil, Moshe. "The Babylonian Yeshivot and the Maghrib in the Early Middle Ages." Proceedings of the American Academy for Jewish Research. Vol. 57. American Academy for Jewish Research, 1990, pp. 108, 13. על רבי אסף זה שהיה ראש הסדר, וממכתב משנת 1021 שבו נזכר בברכת המתים עולה שנפטר לפני כן, ומהרשימה דנן עולה שנפטר לפני 1017, שנת פטירתו של רבי דוסא הנזכר אחריו.

10 מאן מציין שבהוספות הנ"ל מכ"י דמשק, נאמר שפטירתו היא בליל ה' כסלו. שנת פטירתו היא תשצ"ד.

11 מאן כותב שהוא עזריה הכהן גאון סורא. דינור, תולדות ישראל, א, עמ' 25, כותב שככל הנראה היה נכדו של רשב"ח.

נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק

פתיחה

במאמר דלהלן הנני לפרסם את נוסח העמידה של קהילת המוסתערבים בדמשק (להלן בקיצור: נוסח דמשק), שהוא הנוסח שהיה נהוג בתקופת הראשונים בכל דמשק, ובראשית תקופת האחרונים - עת הגיעו לדמשק קהילות שלימות מספרד ומסיציליה - המשיכו לשמור את נוסחם הקדום בקהילת המוסתערבים בדמשק, אלא שגם הם בהמשך הזמן עברו להתפלל בנוסח סידורי הדפוס הספרדיים.

המאמר הנוכחי הוא חלק מספרי 'י"ב שערי תפילה', שאני עומד כעת בשלבים אחרונים של סיום עריכתו, ומחמת עיכובים שונים - שרובם אינם תלויים בי - טרם נדפס, אך אני מקווה מאוד שייצא לאור בס"ד במהלך חורף תשפ"ז על ידי מכון שלמה אומן. בספר זה אציג בס"ד את נוסח תפילת העמידה המדויק לפי כל המנהגים ולפי עדויות כל כתבי היד והדפוסים [עד כה פורסמו בקבצים תורניים גירסה ראשונים של שמונה חלקים מתוך הספר: מיפוי נוסחי התפילה, ונוסחי העמידה הבאים: רב עמרם גאון, רב סעדיה גאון, ורמב"ם ובני תימן, אבדורהם, ספרדים, רומא, בוכרה ופרס¹. בספר השלם יופיעו בס"ד מחדש כל החלקים הנ"ל עם הוספות ועידכונים רבים, ובנוסף יופיעו בספר השלם גם נוסחי העמידה הנוספים: ארץ ישראל הקדמון מחולק לארבעה ענפי נוסח, מצרים הקצר, רשב"ן, תפסירים הקשורים לרס"ג ורשב"ן, אשכנז וצרפת, נוסחי קדמונים

1 והנה פירוט מדויק לפי סדר ההדפסות: 'מיפוי נוסחי התפילה', המעין, 242 (תמוז תשפ"ב), עמ' 156-184; 'בירור נוסח תפילת העמידה לחול בסדר התפילות להרמב"ם ובתכאליל', שפורסם בקובץ דברי חפץ בשני חלקים, חלקו הראשון של המאמר בגליון יט (תשרי תשפ"ג), עמ' קעא-ריח, וחלקו השני בגליון כ (ניסן תשפ"ג), עמ' קלה-רב; 'תפילת העמידה לחול לפי נוסח רבינו דוד אבדורהם', מנורה בדרום, מג (אדר תשפ"ג), עמ' נד-סד; 'תפילת שמונה עשרה לפי נוסח קהילות הספרדים על פי חמשים מקורות' שפורסם בקובץ מנורה בדרום בשלשה חלקים, חלקו הראשון של המאמר בגליון ג (אב תשפ"ג) עמ' צה-קיב, חלקו השני בגליון נא (אלול תשפ"ג) עמ' כח-מה, וחלקו השלישי בגליון נב (תשרי תשפ"ד) עמ' כג-נה; 'תפילת העמידה לימות החול לפי נוסח איטליה', המעין, 247 (תשרי תשפ"ד), עמ' 23-5; 'שער נוסח סדר רב עמרם גאון', ירחון האוצר, גליון 85 (טבת תשפ"ד), עמ' תכב-תנג; 'סידור רב סעדיה גאון מהדורה חדשה - נוסח שמונה עשרה', בית אהרן וישראל, גליון רלב (ניסן-אייר תשפ"ד), עמ' קסז-רב; 'שער נוסח בוכרה ופרס', ירחון האוצר, גליון 104 (תמוז תשפ"ה), עמ' תנג-תקה.

ספרדיים כגון אור זרוע אגודת אזוב אריז"ל מהר"י צייח ועוד, ארגוניה, פרובנס, קטלוניה, אלג'יר, סדר חיבור ברכות האיטלקי, ביזנטיון, סין, כפא, אר"צ, מצרים הארוך, מצרים הקדמון, המערביים שבסציליה, מרוקו].

כמובן שלא ימלט במאמר שכזה המורכב מאיסוף ושיבוץ נתונים מהרבה מקורות, שגיאות וטעויות מעטות, ובקשתי שטוחה בפני המעיינים שיודיעוני על כל טעות ושגיאה במאמר זה - ובמאמרים הקודמים לו - למען אתקן בספרי השלם בס"ד.

תיאור קצר של כתבי היד של מנהג דמשק

גינצבורג = סידור כתב יד אוסף גינצבורג 1283, ס' 48378, משנת א'תתנ"ה לשטרות [ה' אלפים ש"ד ליצירה] בשלושת המקומות דלהלן. חשוב לציין שיש בסידור זה לעיתים טעויות סופר ברורות.²

- **ע** = גינצבורג 1283 הנ"ל, בתפלת ערבית שלימה לחול.
 - **י** = גינצבורג 1283 הנ"ל, בג' ראשונות ואחרונות בימים הנוראים ראש השנה ויוהכ"פ (ביום כיפור יש שם רק שתי ברכות ראשונות ובמוסף ר"ה יש רק חלק מג' ברכות אחרונות).
 - **ש** = גינצבורג 1283 הנ"ל, בתפלת שחרית שלימה לחול.
- ג** = קיימברידג' T-S NS 151.103. קטע גניזה קפג בספר של ארליך³. מכיל ג' ראשונות וג' אחרונות מערבית לליל שבת.

ס = סידור מנהג דמשק לר"ה וסוכות, מקוטלג כ"סידור מנהג ארצות המזרח", כת"י סנקט פטרבורג - ספריה לאומית EVR II A 2063, ס' 66991. ג' ראשונות (חוץ מברכה שלישית שמטושטשת בחלקה), וג' אחרונות (שים שלום רק עד "ורחמים ברכה ושלום" שבתחילת הברכה). מעיון בנוסח התפלה בכללות כתב יד זה עולה שהוא שייך בלא ספק למשפחת נוסחי דמשק-אר"צ. ומתוך שניהם הוא תואם יותר למנהג דמשק, ובפרט בברכת ההודאה בהבדלים הגדולים והקטנים (בג' הברכות הראשונות וכן בברכת העבודה, בלאו הכי אין הבדלים ניכרים בין מנהג אר"צ לדמשק), וכמדומה שגם בברכות קר"ש ערבית הוא דומה יותר לדמשק.

פ = מחזור דמשק לפסח, מקוטלג כ"מחזור מנהג ארצות המזרח" מאה י"ב-י"ג, ספריה פרטית מספרו בסה"ל פ' 4551. ברכת העבודה בלבד עד "לציון ברחמים" והוא

² לדוגמא בתפילת ישמח משה בשחרית שבת, איתא שם: "שני חולות אבנים הוריד בידו" במקום "לוחות", וע"ע להלן הע': 29 30 35 36 38 40 43 45 48 85.

³ אורי ארליך, 'תפילת העמידה של ימות החול - נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית שורשיהם ותולדותיהם', ירושלים תשע"ג.

חקר ועיון

לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר

תולדות הלוח העברי

עוד משחר ההיסטוריה קבעו בני האדם לוחות שנה שונים ע"פ גרמי השמים. החל מימי השומרים, המצרים ושאר התרבויות הקדומות במזרח, נוצרו לוחות שנה שונים, שעל בסיסם נוצרו לוחות השנה המוכרים לנו כיום. לוחות השנה מבוססים ע"פ רוב על ספירה של "ימות החמה", דהיינו סיבוב מלא של השמש לפי מעגל השנה (המכונה "שנה טרופית"), לוח שמותאם לעונות השנה, אך חלוקה שרירותית למספר חודשים מסויים (כמו לוח השנה הגריגוריאני)¹, או על "מולד הירח" שמתרחש פעם בקצת יותר מעשרים ותשעה ימים וחצי, ואינו מותאם לעונות השנה (כמו לוח השנה המוסלמי)².

ייחודיותו של לוח השנה העברי הוא בכך שהוא מנסה לסנכרן את מספר חודשי השנה שנקבעים ע"פ מולד הירח, לעונות השנה שנקבעים ע"פ השמש ומותאמים לעונות השנה. וכך כתב הרמב"ם (הל' קידוש"ח פ"א ה"א וה"ב): "חדשי השנה הם חדשי הלבנה, שנאמר "עולת חדש בחדשו", ונאמר "החדש הזה לכם ראש חדשים", כך אמרו חכמים, הראה לו הקב"ה למשה במראה הנבואה דמות לבנה ואמר לו "כזה ראה וקדש". והשנים שאנו מחשבין הם שני החמה, שנאמר "שמור את חדש האביב". וכמה יתרה שנת החמה על שנת הלבנה, קרוב מ"א יום, לפיכך כשיתקבץ מן התוספת הזאת כמו ל' יום או פחות מעט או יתר מעט, מוסיפין חדש אחד ועושין אותה השנה י"ג חדש, והיא הנקראת שנה מעוברת".

1 קיים גם בלוחות שנה עבריים עתיקים שנמצאו במגילות קומראן. כנראה לוח של אחת הכתות ששכנו במדבר יהודה.

2 ניתן לראות בשמות החודשים העבריים כיום, שמקורם מאכדית (כשדים), ששמותם של רבים מן החודשים תואמים בתרגומם למזג האויר והעונה שמאפיינים את אותו חודש. לוח השנה האכדי הוא המקבילה הקדומה של לוח השנה העברי (12 חודשים ירחיים עם תוספת של שנה מעוברת פעם בכמה שנים שנועדו לסנכרן את חודשי החמה עם חודשי הלבנה, ובכך החודשים פחות או יותר מקבילים לעונות השנה). ניתן לראות זאת גם ב"לוח גזר" (ראה ערכו בויקיפדיה) ובלוח השנה השומרוני (יש בו 11 שנים מעוברות מתוך מחזור של 32 שנה) ובעוד מקורות עתיקים.

הסמכות ההלכתית העליונה, בית הדין הגדול בירושלים, היו קובעים בכל שנה לפני בוא האביב האם יש להוסיף חודש נוסף לשנים עשר חודשי השנה, וזאת ע"פ בדיקות שונות האם אכן זמן האביב קרב ובא, ובכך היו שומרים על חגי השנה בזמן קבוע ביחס לעונות השנה (שנת החמה), למרות שלוח השנה מבוסס על מולד הירח.³

לאחר פיזורו של עם ישראל בקצוות תבל כתוצאה מחורבן הבית השני⁴ ומהגזרות שתכפו אחרי כן, החליטו חכמי ארץ ישראל שיש לקבוע לוח שנה אחיד וקבוע שעל פיו יתנהלו בכל תפוצות ישראל, מבלי להזדקק בכל שנה מחדש להכרעתם של בית הדין הגדול לגבי החודש הנוסף. ע"פ חשבון זה הנקרא "ארבע דחיות" או "סוד העיבור", לוח השנה העברי נהג עד ימינו אנו. בסיסו של חשבון זה הוא קביעת היום של ראש השנה (א' תשרי) בשנה זו ובשנה שלאחריה, ועל פי ידיעה זו ניתן לקבוע את שאר הנתונים החסרים בלוח השנה. בנוסף, לוח השנה מחולק ל"מחזורים" של 19 שנה כל אחד, ומתוכם 7 שנים "מעוברות", דהיינו שנוסף בהם חודש בנוסף ל-12 חודשי השנה. שנה שנוסף בה חודש (שנה בת 13 חודשים) נקראת "מעוברת" (במקורות קדומים יותר נקראת: "כבושה"), ואילו שנה ללא חודש נוסף (שנה בת 12 חודשים) נקראת "פשוטה".

חוקי הלוח העברי

לצורך הבנת הנושא יש להקדים הקדמה קצרה. כאמור, קביעת חודשי השנה מבוססים על מולד הירח. ע"פ הלוח העברי, כל יום מחולק ל-24 שעות שוות שמתחילות בתחילת הלילה (חצות היום הוא שעה י"ח), וכל שעה מחולקת ל-1,080 חלקים (18 חלקים בכל דקה שלנו). הפער בין מולד למולד שאחריו הוא 29 ימים, 12 שעות ו-793 חלקים משעה בדיוק.⁵ לכן, חודשי השנה הם בני 29-30 ימים לסירוגין, ובאמצעות דילוג זה משווים את 12 השעות שנוספות ל-29 ימים בכל חודש. 793 החלקים החסרים נוספים לימי השנה באמצעות שני החודשים חשון וכסלו, שלעיתים שניהם "חסרים" (29 ימים), לעיתים שניהם "שלמים" או "מלאים" (30 ימים), ולעיתים חשון חסר וכסלו מלא כשאר חודשי השנה (מלא-חסר לסירוגין).⁶

3 ראה סנהדרין יא ע"ב.

4 מקובל בקרב ההיסטוריונים שבית המקדש השני נחרב בשנת 70 לספירה, מקביל לשנת ג'תת"ל ליצירה. אך לפי הספירה היהודית המקובלת כיום הבית נחרב שנה קודם לכן, בשנת ג'תתכ"ט. ראה בספר אסף המזכיר (מע' ח', ערך חרבן בית שני, עמ' קסג). לפי רוב הדעות עריכת הלוח נעשתה בשנת תר"ע לשטרות, מקביל לשנת ד'ק"כ ליצירה (360 לספירה), כמאתיים שנה לאחר החורבן.

5 נתון זה היה נכון בזמן חיבור הלוח, אך כיום זמן זה השתנה לקצת יותר. בכל מקרה זו סטייה שבינתיים לא מזיזה משמעותית את ההקבלה של הלוח ביחס לעונות השנה, שינוי שכזה יקרה רק בעוד כמה מאות שנים במידה והלוח ישאר כפי שהוא היום.

6 תפקיד נוסף לשינוי בשני חודשים אלו, הוא לקבוע את ההפרש בין ימי ראש השנה שלא יהיה יותר או פחות ממספר הימים הקבוע בשנים מעוברות או פשוטות.

הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם

א. איגרת השמד לרמב"ם • 1. האם החשיב הרמב"ם את דת האיסלאם ואמירת
השהאדה כעבודה זרה? • 2. השפעת היחס בין "ייהרג ואל יעבור" וחילול השם על
מבנה האיגרת • 3. מגין שהאנוס פטור אף על עוון חילול השם? • 4. תפילת
האנוסים ושכר מצוותיהם • נספח: מבנה האיגרת

ב. תשובות רבי יוסף טוב עלם • 1. באיזו נסיבות ניתן להתיר גזירות של קהילה
אחרת? • 2. השולל ריט"ע את כוח בית דין להפקיר ממון? • 3. שני סוגי צדקה
והמגבלות השונות על כפייתם • 4. הנימוקים לאי-הטלת מס על קרקעות

תפקיד¹ הפוסק בעידן של מצוקה אינו פשוט, והמעייין בספרות השו"ת יריגש
שלעיתים נעזר הפוסק בגמישות הפרשנית של סוגיות התלמוד תוך כדי חתירתו לקראת
מסקנה הדרושה לצורך השעה. אולם, לפעמים נתקל הקורא במקרים שבהם, לכאורה,
דברי פוסק דגול עומדים בניגוד גמור לסוגיות התלמודיות שאותן הוא מצטט. איך ניתן
להסביר תופעות כאלה? האם אפשר שהפוסק יטעה בדברים כאלו? או לחילופין, הייתכן
שהפוסק יסתור במתכוון את סוגיות התלמוד?

1 חובה נעימה היא לי להודות לרעייתי נעימה נובצקי, לידידיי פרופ' יהודא גלינסקי, הרב אבי קנאי, והרב עקיבא
שכנוביץ, לבני יונתן, וכן להרב יואל קטן, ד"ר אריה סטריקובסקי ז"ל, פרופ' יוסף הקר, פרופ' משה הלברטל,
ופרופ' רמי ריינר. ביקורתם על הצעותיי תרמה במידה רבה לליבון הסוגיות, לעריכת הדברים, ולניסוחם.

החלק הראשון של מאמר זה נכתב לפני כעשרים שנה, וחלקו השני נכתב לפני כשלושים שנה. טיטות של שני
חלקי המאמר נמסרו סמוך לכתיבתן למו"ר פרופ' חיים סולוביצ'יק שליט"א, והוא הואיל בטוב עין לעבור על
טיטות אלו ולמנוע אותי משגיאות רבות. לפני כעשור, פרופ' סולוביצ'יק אף פרסם באתרו את החלק הראשון
של המאמר שדן באיגרת השמד, והגיב לו בספרו *Collected Essays Volume II*, (London, 2014): 352-364.
לאחר מכן, דן פרופ' דוד הנשקה בסוגיה זו במאמרו "איגרת השמד: לטיב תוכנה ההלכתי ולייחוסה לרמב"ם",
דיני ישראל ל"ג (תש"פ), 109-146. בין היתר, בהערה 62 שם, הוא נחלץ להגנתי והציע מספר שיפורים ושכלולים
לעמדותיי. לבקשת ידידיי הרב ישי רונן והרב דוד יוסף, אני מפרסם לראשונה כאן את המאמר בשלמותו על
שני חלקיו. למרות שיש מה לשפר ולהרחיב בעקבות מאמרי התגובה החשובים שנכתבו בינתיים, השארתי
את גוף המאמר על כנו, וכך הקורא יוכל בקלות להשוות בינו ולבין תגובות פרופ' סולוביצ'יק בספרו.

מו"ר פרופ' חיים סולוביצ'יק, במאמרו על איגרת השמד של הרמב"ם,² ובשלושה פרקים מספרו שו"ת כמקור היסטורי³ העוסקים בתשובות של רבי יוסף טוב עלם (ריט"ע), מנסה להגיש פתרון מקורי למקרים מסוג זה. לדעתו, דברי הרמב"ם וריט"ע בטקסטים הנידונים עוקרים מושגים כל כך יסודיים, עד שאי אפשר לומר שפשוט עשו טעויות. לדעתו, אין מנוס מלומר שבכדי לחתור לתוצאה הדרושה לקהילותיהם, מוכנים היו ריט"ע והרמב"ם לנקוט ברטוריקה ולהסתמך על זה שקוראי דבריהם לא יהיו מודעים לפגמים ההלכתיים שבהם. בלשונו:

Ineluctably we are led to the conclusion that Maimonides was aware of the incorrectness of his position... The errors in Maimonides' letter bulk too large, the missing links of argument are too apparent... As a legal defense the *'Iggeret Ha-Shemad* is inexplicable, but not as a work of rhetoric, in the classic (and medieval) sense of the term - as a pamphlet aimed not at truth but at suasion, at moving people by all means at hand toward a given course of action. The *'Iggeret Ha-Shemad* is not a halakic work, not a responsum, but, to use a modern term, a propagandist tract... (Maimonides' *'Iggeret Ha-Shemad*: Law and Rhetoric, p. 306)

[תרגום: "אין מנוס מן המסקנה שהרמב"ם היה מודע לאי-נכונותה של עמדתו... הטעויות באגרתו של הרמב"ם גדולות מדי, והחוליות החסרות בטיעון גלויות מדי לעין... ככתב הגנה הלכתי, 'איגרת השמד' היא בלתי מוסברת, אך לא כחיבור רטורי, במובן הקלאסי (והימי-ביניים) של המונח - כקונטרס שמטרתו אינה האמת אלא השכנוע, הנעת הבריות בכל האמצעים העומדים לרשותו לעבר פעולה מסוימת. 'איגרת השמד' אינה חיבור הלכתי, אינה 'תשובה', אלא, אם להשתמש במונח מודרני, חיבור תעמולתי..."].

ברור כשמש שריט"ע ידע היטב את משמעותו הנכונה... אלא שבכוונה רצה לנטרל אותו... מטרת דבריו היא התוצאה הסופית, וכדי להשיג תוצאה זו מוכן הוא להשתמש בטיעונים שהוא עצמו מכיר בחולשתם, אבל שומעיו לא יחשו בכך, ויגיעו למסקנה הדרושה במקרה הספציפי. (שו"ת כמקור היסטורי, עמ' 84-85)

2 Haym Soloveitchik, "Maimonides' *'Iggeret Ha-Shemad*: Law and Rhetoric", in L. Landman (ed.) *Rabbi Joseph H. Lookstein Memorial Volume*, (New York, 1980): 281-319. מספרי העמודים המופיעים בסוגריים בחלק הראשון של מאמר זה מציינים למאמר.

3 חיים סולוביצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, ירושלים תשנ"א. מספרי העמודים המופיעים בסוגריים בחלק השני של מאמר זה מציינים לספר זה.

דעת הרמב"ם בעניין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע

[חלק א]

מבוא • א. "דעת תורתנו" במורה נבוכים - ודעת הרמב"ם • ב. מדרגות ההשגחה - לא לפי ייחוס, אלא לפי שלמות • ג. משמעות 'אלהינו' בדברי הראשונים - הוראה על הנהגה והשגחה מיוחדת • ד. שיטת הרמב"ם בשם 'אלהינו' וב'אנכי ה' אלהיך' - לשון כללית על מין האדם • ה. סיכום והמשך • ו. איסור ע"ז בשיתוף לאומות העולם • ז. כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו • ח. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש • ט. שחלק מחכמתו ליראיו • י. הנבואה במשנת הרמב"ם • סיכום

מבוא

מְשַׁמֵּם הַבֵּיט ה' רָאָה אֶת כָּל בְּנֵי הָאָדָם: מִמָּכּוֹן שִׁבְתּוֹ הַשְׁגִּיחַ אֶל כָּל יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ:
הַיֵּצֵר יַחַד לָבָם הַמְבִּיין אֶל כָּל מַעֲשֵׂיהֶם: (תה' לג יג-טו)

בפסוקים אלו ביטא דוד המלך ע"ה את יסוד ההשגחה על בני האדם, כפי שכתב רבינו בחיי בכד הקמח (ערך השגחה). והרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג פרק י"ז) עמד על הכתוב "היצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם", וביאר שמכאן נלמד שעניין ההשגחה נוגע למין האדם: שהקב"ה משגיח על בני האדם בכללם ועל כל אחד ואחד בפרט, רואה מחשבותיהם ויודע את כל מעשיהם.

עניין ההשגחה בכללה תופס מקום רחב ונכבד במשנת הרמב"ם, ובעיקר בספר מורה נבוכים, שבו הוא מעמיד יסודות גדולים בבירור דרכי ה' בעולם. הרמב"ם מאריך בה, מעמידה כנגד שיטות שונות, ומברר את דעתו בדרך מחודשת ויסודית¹.

ביסוד שיטתו קובע הרמב"ם הבחנה עקרונית בין מין האדם לשאר היצורים: רוב היצורים - צומח ובעלי חיים - נתונים למקריהם הנהוגה במציאות, ואינם מושגחים

1 הספר השלישי בספר המורה מחולק לג' חלקים מרכזיים: א. ביאור למעשה מרכבה (פרקים א-ז). ב. פרקי ההשגחה (פרקים ח-ג). ג. טעמי המצוות (פרקים נא-נד). בפרקי הסיום של הספר חוזר הרמב"ם לדון בין היתר בסוגית ההשגחה. לאור עובדה זו ניתן לומר אם כן שסוגית ההשגחה תופסת מקום מרכזי בחלק זה של הספר.

בהשגחה פרטית. יוצא מן הכלל הוא מין האדם, אשר לגביו קיימת אפשרות להינצל מן המקריות. אך אין הדבר תלוי בעצם היותו אדם בלבד, אלא במדרגתו: ככל שאדם דבוק יותר בידיעת ה' ובהשגה שכלית, כן מתרבה עליו ההשגחה; וככל שפוחתת מדרגתו - כן מתמעטת השגחתו. נמצא שההשגחה אינה שווה בכל בני האדם, ואף באדם אחד עצמו היא משתנה לפי מצבו ודרגתו בכל עת.

במאמר זה אבקש לעמוד על נקודה יסודית העולה מדברי הרמב"ם: האם יש מקום, לדעתו, לומר שההשגחה על ישראל שונה מעיקרה מן ההשגחה על שאר בני אדם, מחמת היותם ישראל; או שמא אין חילוק זה עיקר, וכל עיקר ההבדל תלוי במעלת האדם וקרבתו אל ה' - בין מישראל ובין משאר האומות.

נראה כי מדברי הרמב"ם עולה דרך מחודשת ביחס למה שמקובל בדברי רבים מן הראשונים, ואף אינה מתיישבת בפשטות עם לשונות חז"ל בכמה מקומות. ואף שאין הרמב"ם מנסח זאת בלשון מפורשת, ומתוך כך נעלמה דרכו מעיני לומדים רבים, דומה שניתן להתחקות אחר תפיסתו זו מתוך דבריו במקומות שונים, ולראות כיצד היא משתקפת בפירושו לפסוקי התורה, בהבנתו יסודות מרכזיים באמונה, ואף בפסקי ההלכה שבמשנה תורה ובשאר כתביו.

א. "דעת תורתנו" במורה נבוכים - ודעת הרמב"ם

העיקר העשירי משלושה עשר עיקרי האמונה ביהדות, שנוסחו על ידי הרמב"ם בפירוש המשניות בהקדמתו לפרק חלק עוסק ביסוד ההשגחה, וכך הוא לשונו:

"והיסוד העשירי - שהוא יתעלה יודע מעשי בני האדם, ואינו מזניחם. ולא כדעת מי שאמר: 'עזב ה' את הארץ'. אלא כמו שאמר: 'גדול העצה ורב העלילה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני האדם'."

בפרק י"ז מחלק ג' של מורה נבוכים מציג הרמב"ם חמש שיטות ביחס להשגחת השם בעולם. בבואו להעמיד את השיטה החמישית - "דעת תורתנו" - הוא מקדים הקדמה שיש בה לימוד גדול, שממנה נשמעת הבחנה בין מה שמקובל בפי רבים לבין מה שהוא עצמו מכריע בו:

"וההשקפה החמישית היא השקפתנו, כלומר השקפת תורתנו... ואודיעך גם את דעתי אני בזה." (מורה נבוכים, תרגום קאפח, עמ' שיא)

ובהמשך דבריו הוא מבאר שמה שהוא מאמין בו אינו מיוסד על מופתים והוכחות שכליות, אלא על מה שנתברר לו שהוא כוונת התורה וספרי הנביאים, ושהוא קרוב יותר אל השכל מן הדעות שקדמו.

בית הכנסת העתיק בדמוה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים

בכפר דמוה, לא הרחק מפסטאט, שכן בית כנסת עתיק. המסורת המקומית טענה שהוא נבנה זמן לא רב אחרי חורבן הבית, על המקום שבו נהג משה רבינו להתפלל. הוא הפך למוקד עליה לרגל בשני מועדים בשנה, ז' באדר וחג השבועות. מחקר הגניזה חשף זיקות רבות של משפחת הרמב"ם למקום. גיסו רבי ישעיה היה נאמן ההקדש, והרמב"ם עצמו, רבי אברהם בנו ורבי דוד נכדו, היו מעורבים עמוקות בניהולו.

להלן יתפרסמו תעודות שטרם פורסמו, וייבחנו מחדש תעודות שפורסמו. ניתוח זה יעלה תמונה לפיה בית הכנסת שימש בשאר ימות השנה במקום התבודדותם מחוץ לעיר, "התבודדות שלמה", של החסידים ממשפחת רבי ישעיה, הרמב"ם ורבי חננאל בן שמואל, שבאו כולם זה עם זה בקשרי חיתון. בכך תוצע גם אפשרות לסיבת חיבור המאמר על היין על ידי רבי ישעיה. להצעה זו תוקדם סקירה על מצב המחקר אודות בית הכנסת בדמוה, מקומו והפעילות שבו, כרקע לחידוש המוצע לראותו כמרכז להתבודדות חסידית-יהודית.

1. בית הכנסת בדמוה - היסטוריה וגיאוגרפיה

בית הכנסת בכפר דמוה, הנמצא מספר קילומטרים דרומית-מערבית לפוסטאט על גדת הנילוס המערבית¹, היה ככל הנראה המקום הקדוש החשוב ביותר ליהודי מצרים בימי הביניים². המתחם היה מוקף חומה וכלל שני מבני תפילה - האחד פתוח לשמיים לימות הקיץ והשני מקורה לימות החורף³. בחצר המתחם היה גן ובו עצים ודקלים, ובאר עגולה עם גלגל מים⁴.

1 המיקום המדויק ידוע מתיאורי הגיאוגרפים הערביים ומתוך מגילת פירנצה. ראו: ר' צרפתי, מגילת פירנצה; ייצוג מוקדם של המסורת החזונית של תיאור המקומות הקדושים, ע"ד, ת"א 2016, עמ' 35-36, על הקשר המיסטי בין המקום לבין הנילוס הסמוך, המתואר משום כך כמוקף על ידי הנהר היוצא מעדן.

2 אל-מקריזי מתארו כ"המקום הגדול ביותר לתפילה השייך ליהודים במצרים", כדלהלן.

3 מבנה זה היה אופייני לבתי כנסת במזרח, כפי שמתואר ע"י צרפתי, הנ"ל הערה 1, עמ' 29-30.

4 כך מתאר אבו צאלח (1173), כרוניקן ארמני: Abū l-Makārim, The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighboring Countries Attributed to Abū Ṣāliḥ the Armenian, ed. and trans. by Basil Thomas Alfred Evetts, Oxford: Clarendon Press, 1895, pp. 196. המקור הערבי שם, עמ' 180.

אל-מקריזי, היסטוריון מצרי סוני שחי בתקופה הממלוכית (1364-1442), מתאר כך את המקום⁵:

בית הכנסת של דמוה הוא המקום הגדול ביותר לתפילה השייך ליהודים במצרים. היהודים כולם מסכימים שזהו המקום אליו פרש משה בן עמרם כאשר שלח את המסרים לפרעה [ובו נשאר כל זמן שהיה במצרים, מהזמן שבא ממדיין עד שיצא ממצרים עם בני ישראל]. היהודים מאמינים שהמבנה הנוכחי הוקם כארבעים שנה לאחר החורבן השני של בית המקדש על ידי טיטוס, שהיה יותר מחמש מאות שנה לפני הופעת האסלאם.

בחצר בית הכנסת יש עץ זנזלכת (מין של שיטה)⁶, גבוה במיוחד, שלפי המוסכם עליהם קיים מימי משה. הם אומרים שמשה נטע את מטהו במקום זה, והאל גרם לעץ הזה לצמוח שם, והוא מעולם לא חדל מלשאת ענפים פורחים, גזעו מגיע עד השמים, יפה בשווייו ועבה לכל אורכו, עד שאל-מלך אל-אשרף שעבאן אבן חוסיין הקים את המדרסה שלו מתחת למצודה. הוא שמע על יופיו של העץ הזה וציווה לכרות אותו לצורכי בנייה. אנשיו באו לעשות את מה שנצטוו; והנה לפתע, הוא נהפך והתעקם והפך להיות דבר מכוער למראה. אז הם עזבו אותו, וכך הוא נשאר זמן מה. מוסכם שכאשר פעם יהודי ויהודיה חטאו בניאוף תחתיו, הענפים החלו להשתלשל למטה והעלים לנבול. אז הוא התייבש, עד שלא נשאר עליו עלה ירוק אחד. וכך הוא נשאר עד היום הזה.

חג מיוחד נחוג בבית כנסת זה, שבו היהודים עולים לרגל יחד עם בני ביתם בחג השבועות בחודש סיוון. הם עושים זאת במקום לעשות את החג' לירושלים.

5 אל-מקריזי, אלמואעט' ואלאעתבאר בד'כר אלח'טט ואלאאת'אר, II, עמ' 464. דברי אל-מקריזי הובאו ותורגמו על ידי Richard J. H. Gottheil, An Eleventh-Century Document concerning a Cairo Synagogue, JQR XIX (Apr. 1917), pp. 503. להלן בפנים תרגום שלהם לעברית.

6 בכתב היד של אלמקריזי מופיע *زيزلخت*, אך כיון שלא מוכרת מילה כזו, הביא גוטהייל מדברי ד"ר אברהם שלום יהודה שהציע לתקן בתיקון דומה פונטית: *زيزلخت*, והסביר שהוא סוג של שיטה. יוער, שזיהוי הנזלזכת כעץ של שיטה מופיע במילוננו של דווי בשמו של אדולף בושר (Adolphe Bucher), מזרחן צרפתי מהמאה ה-19: עץ השיטה - "סנט" (בו תרגם רס"ג בכל מקום בתפסיר את "עצי שטים"). זיהוי זה שונה מהזיהוי המוכר עם אזדרכת, ושגתה בכך צרפתי, הנ"ל הערה 1, עמ' 31. אלסנט מזהה עם כלל זני האקציה (Acacia). הסוג כולל 1,300 מינים הידועים כיום, מתוכם 960 מינים מקוריים לאוסטרליה. המינים כוללים עצים ושיחים. השימושים הכלכליים של השיטה מגוונים - למזון, לרפואה ולתעשייה. חלק מהמינים רעילים ומתאפיינים בקוצים ארוכים. גזע העץ משמש לעתים קרובות לכוורות דבורים, ובעבר שימש גם לקירוי בתים. הגומי הערבי מופק מזנים שונים שלו. במצרים נפוצה השיטה הנילוטית (Acacia nilotica) והיא הייתה בעלת חשיבות רבה במצרים העתיקה. לפי המסורת שבמדרש נתחומא (תרומה ט), יעקב אבינו נטע את עצי השיטה הללו ברדתו למצרים וצוה את בניו ליטלם עמהם כשיצאו ממצרים לצורך בניית המשכן.

הלכה ומנהג

מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן

בתורת הגאונים והקדמונים

[חלק א]

הקדמה • פרק א - מנהגי יום השבת • א. הדלקת נר שבת בשמן שומשמין. ב. פסוקים לפני ערבית של שבת. ג. כי גבר לפני ברוך שאמר. ד. פסוקים אחרי שחרית של שבת. ה. פסוקים בקריאת התורה הנאמרים גם ע"י הציבור. ו. הפטרת שמות ובא. ז. ספר הפטרות. ח. ברוך מקדש השבת. ט. סדר לימוד ליום השבת. י. פסוקים לפני ההבדלה. • פרק ב - מנהגי ברכת החודש וברכת הלבנה • א. זמן אמירת ברכת החודש. ב. נוסח ברכת החודש. ג. מזמור השמים מספרים קודם ברכת הלבנה. ד. אמירת צורי בעוה"ז וגואלי לעוה"ב. ה. מנהגים נוספים בברכת הלבנה. • פרק ג - מנהגי חג המצות • א. עשיית החרוסת ושמה. ב. אפיית כל המצות קודם הפסח. ג. צורת קריאת ההגדה. ד. נוסחאות קדומות בהגדה. ה. להראות את עצמו כאילו יצא ממצרים. ו. רחיצת פנים בנהר. • פרק ד - מנהגי חג השבועות • א. עליה לקבר יחזקאל בשבועות. ב. אמירת ב' פסוקים בליל יו"ט אחרי השכיבנו ובקידוש. ג. אסרו חג של שבועות. • פרק ה - מנהגי תשעה באב • א. שינוי מקום. ב. האזינו בליל תשעה באב. ג. קדיש תתקבל ודהוא עתיד. ד. ואתה קדוש. ה. נקדש את שמך. ו. עושה השלום. ז. מטפחת שחורה לס"ת. ח. אין הפטרה במנחה. ט. אמירת נחם רק במנחה. י. אכילת בשר בעשירי באב. • פרק ו - מנהגי ראש השנה ויום הכיפורים • א. סדר עקידת יצחק. ב. ברשות מורי ורבותי. ג. צורת התרועה והשברים. ד. פסוקים קודם מוסף. ה. נישוק הספרי תורה ביום הכיפורים. • פרק ז - מנהגי חג הסוכות • א. עשיית סוכה בבית הכנסת. ב. מנהג הביקורים. • פרק ח - אתרוגי בבל • א. מסורת וקבלה על אתרוגי בבל. ב. טעם אתרוגי בבל. ג. מראה וריח וגודל אתרוגי בבל. ד. קוני האתרוג. ה. זמן הברכה. ו. המחסור והדוחק באתרוגים. • פרק ט - מנהגי שמחת תורה • א. הוצאת כל הספרים. ב. הקפות ב' ימים. ג. השמחה הגדולה בתורה. ד. פזמונים לעולים לס"ת. • פרק י - מנהגי פורים • א. הכאת עמלק. ב. שריפת המן. ג. קריאת המגילה ב' ימים. ד. על הנסים וקריאת ס"ת ביום ט"ו. ה. משלוח מנות בכלים נפרדים

הקדמה

ארץ¹ בבל נמנית על הקהילות העתיקות והקדומות שבישראל, על נהרות בבל שם ישבנו, כאלפיים וארבע מאות שנים ברציפות, ושם היה אחד ממרכזי התורה בעולם, מגלות החרש והמסגר עד פטירת רב האיי גאון, וגם לאחר שעברו מרכזי התורה הגדולים מבבל לספרד ולמערב ולצרפת, מסורת היא שעדיין לא פסקה תורה מבבל (ועיין בזה באריכות בחיבור השלם פרק י"ח).

אמנם חסרות הרבה ידיעות אודות בבל וחכמיה ומנהגיה מזמן הראשונים ואילך, עקב תלאות וצרות שהיו בבבל, כמו מלחמות וטלטולים, עליית מי החדקל ומגפות ושטפונות ושריפות ועוד, וזה גרם שאבדו ספרים וחיבורים רבים במשך הדורות, ומדורות הראשונים כמעט ולא הגיעו לידינו ספרים וחיבורים. גם בדורות האחרונים הרבה מהעושר הרוחני אבד בענין רע, כמבואר בארוכה בספר ישיבות בגדאד (ח"א עמ' 3 ואילך ועמ' 25 ואילך, ועיין שם בח"ד עמ' 546), ולכן חסרים אנו הרבה ידיעות חשובות על מנהגי בני בבל ומקורותיהם וטעמיהם, ומתי החלו לנהוג בהם.

וכבר עסקו במקצוע זה חכמי בבל, הגאון רבי יעקב הרופא זצ"ל כתב רשימה של מנהגי בגדאד כנדפס בסוף שו"ת אהל יעקב. הגאון רבי יוסף חיים זצ"ל הזכיר בספריו הרבה ממנהגי בבל הקדומים והמאוחרים, ולחלק מהם כתב מקורות וטעמים. הגאון רבי צדקה חוצין זצ"ל (השני) במכתבו (הובא בספר ישיבות בגדאד ח"א עמ' 437) שבו תיאר את כתיבות ידידו הגאון רבי יחזקאל עזרא רחמים זצ"ל כתב וז"ל: ועוד לו מה שמצא איזה סמך מקצת מנהגי בגדאד ע"פ ותיקים מפי סופרים ומפי ספרים, ומעט מאלו היינו עמו בשעה שאסף וקבץ, עכ"ל. חיבור זה אבד ולא הגיע לידינו. חלק חשוב ממנהגי בבל אסף ר' אברהם בן יעקב ז"ל בספרו 'מנהגי יהודי בבל בדורות האחרונים'. ועלה במחשבה לפני ללקט ולקבץ את מנהגי בבל הקדומים ולכתוב להם מקורות וטעמים, ובמאמר זה לוקטו וקובצו ונאספו למקום אחד, קבלות ומסורות זקני בבל שנשתיירו מדורות קדומים, וביאורים בתלמוד על פי פתגמים ומעשים שהיו שגורים בפי בני בבל, וכן צורת חיים קדומה ומנהגים קדומים חלקם מזמן התלמוד והגאונים שנמשכו עד הדורות האחרונים בבבל, בבתי הכנסת, ובשבת ומועד, בחופה ונישואין ובקבורה ואבלות, וכן נוסחאות קדומות בתפילה ועוד, ותוך כדי ליקוט הדברים נמצאו בס"ד מקורות וטעמים לחלק מהמנהגים בדברי הראשונים והאחרונים.

1 המאמר דלהלן הינו חלק מתוך חיבור שלם שכתבתי בעניין זה הנמצא בשלבי עריכה: ספר נהרות בבל, ובו נקבצו ונאספו מנהגי בבל הקדומים ביום השבת ובמועדים ובשמחות וכן נוסחאות קדומות וקבלות ומסורות של בני בבל מלוקט מפי ספרים וסופרים בתוספת ביאורים והערות.

ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות

מבוא הברכה: האם מברכים על כל מצוה • שיטתו המחודשת של ספר חסידים • שיטת רבינו יעקב החסיד ממרויש • שיטת רוב הראשונים בחידושי ברכות • ברכת בני מערבא - לשמור חוקיו • דעת כמה מגדולי האחרונים בענין ברכות מחודשות • סוד אמירת מאה ברכות • נוסחי ברכות מחודשות והגידון אודותם: ברכות הנותן ליעף כח, מתיר אסורים, סומך נופלים, מגביה שפלים • ברכת שעשאני כרצוני • שלא עשאני בור • ברוך המקדש שמו ברבים • ברוך שאמר וישתבח • ברכת אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על קריאת שמע • ברכת יראו עינינו • ביאור כגאולה אריכתא דמיא • ברכת המקנח ידיו בעפר לנקיות • ברכת על רחיצת ידים למים אחרונים • ברכת משביע רעבים • ברכת נר שבת ויו"ט • נוסח ברכת המעריב ערבים בליל שבת • ברכת קידוש שבת בבוקר • ברכת בא"י אמ"ה המבדיל בין קודש לחול • ברכת מקדש ישראל וראש ראשי חודשים בר"ח ניסן • ברכת על מקרא מגילה וברכת דיין האמת בתשעה באב • האם יש לחזור אם לא אמר זכרנו ומי כמוך בעשרת ימי תשובה • בעניין המלך המשפט בעשי"ת • ברכת הטבילה בערב כיפור • נוסח ברכת ההפטרה בשמחת תורה • ברוך שפטרני מעונשו של זה • ברכת בתולים - אשר צג אגוז • ברכת פדיון הבן • ברכת מלך דיין הרחמים • ברכת המזון לאבל • ברכת מצוות חליצה

במאמר זה¹ יבואו ויתבארו ב"ה מיני ברכות שכנראה נתקנו לאחר זמן התלמוד, חלקן נשתכחו ברבות השנים, על חלקן היו פולמוסים רבים, ומהם חיים וקיימים הם איתנו.

1 פרסמתי ראשיתו של מאמר בסוף קונטרס שם ששון (שבט תשפ"א), שהוצאתי לזכרו של אבא מארי ח"ר ששון בן אסתר זצ"ל.

מאמרי הנוכחי יהיה לע"נ ולזכרם של שני המאורות הגדולים שאש אורם ולהבתם כבה לאחרונה, על אלה רגזה ארץ, על אלה אני בוכיה יעקב יעקב פעמיים צרה, מו"ר ראש ישיבות לב אליהו, ידידו של מור אבי מנעוריו, מרביץ תורה לעדרים, הגאון רבי יעקב זכריה בן נעימה זצ"ל (כ"ז אלול תשפ"ה), שהיה מגדולי מעתיקי שמועת רבותיו, רבותינו עמודי התורה, רבי יהודה צדקה ורבי בן ציון אבא שאול זצ"ל, אשר שמעתתייהו לא פסקו מפומיה כל ימי חייו, ועשה שאינו זוכה כזוכה ללמוד עם חברים מקשיבים בישיבתו הרמה.

נחקור ונערה את השתלשלות מקורותיהם, ונראה מה היו תוצאותיהם, האם שלמים הם אתנו או חלילה לחטאת יחשב לנו לאומרם. כמו כן נראה מה הם היסודות עליהם נשענו המצדדים באמירתם או בביטולם.

עוד יתבאר האם לגאונים היה כח בתיקון ברכות או שאדרבה, אם יתברר לנו כי אין לברכה מקור קדום יותר יש לבטלה. יתרה מכך, ייראה גם שיסוד המחלוקת תלויה האם התלמוד הבבלי הוא הספר הכולל והמהדורא בתרא לכל ההלכות והמנהגות ואין בלתו, או לאו דווקא. בכלל זה יש להזכיר את דברי פרקוי בן באבוי, כי התלמוד ירושלמי הוא תלמוד שנכתב בעת שמד, ומנהגי א"י הם מנהגי שמד, ובהתאם לכך הוא מוסר בשם רבו - רב יהודאי גאון: "כל ברכה שאינה בתלמוד אסור לברך אותה"². כלומר לא לפי ירושלמי ולא לפי ברייתות ומדרשים, ק"ו שלא ע"פ גאונים (אם כי הוא תיעוד פולמוסי ויש לקבל את דבריו בעניין הירושלמי בהסתייגות מסוימת).

עוד יש להאיר, כי מעצם המחלוקות והפולמוסים לאורך הדורות, אנו למדים שמנהגי הברכות השונות היו מנהגים די נפוצים בכל תפוצות ישראל, ומי שהחריה החזיק אחר חלקם עד הדורות האחרונים היו בני אשכנז, ובפרט הגר"א שהראה להם פנים. אולם בני ספרד הניחום, וכלל כילו בחוזק, סב"ל - ספק ברכות להקל!

אולם אליה וקוץ בה, שהרי חזינן דהיכא דביטלו את אמירת הברכה לגמרי או שהחמירו להרהר שם ומלכות, לימים הועם זהרה של התקנה או של הברכה (ללא שו"מ) וכמעט ונעלמה מסדר יומם של צאצאי המחמירים.

מספר דוגמאות לכך: אי אמירת ברכה על ההלל בר"ח, גורם לדעתי לספרדים לקרוא אותו כקריאה בעלמא ללא ניגון. הרי שהברכה ייקרה את האמירה, ומניעת אמירתה ביטל את ייקר ההלל. כמו כן, מה שהאחרונים החמירו להרהר שם ומלכות בברכה המפיל, וכן בברכת הרעמים וכדו', החומרא הסירה את זוהרה של הברכה וחיובה, ויש כאלו שאפילו לא מרגישים חובה לא לברך ולא להרהר, וכמעט שנתבטלה האמירה, הרי שהברכה בשם ומלכות מחזקת מחייבת ומייקרת את האמירה (וראה מ"ש להלן בהערה, למאי תיקנו רבנן בתראי ברכה לאמירת ח"י פסוקי יראו עינינו). כמו כן, מנהג כמה עדות ספרדיות היה שנשים מברכות על הלולב כדעת רוב הראשונים, והיו ממתנינות ודורשות לקיים את המצוה, אולם בדור

ולע"נ מור זקני, איש פלא, אשר בצניעות רבה מילא את העולם בנתינה, בפרט עם הישיבות ועמלי תורה, מזקני יהדות בכל וממנחילי מורשתה, ר"ב חסד"א ור"ב חנינ"א, שר החסד, הר"ר יעקב חנניה בן תפאחה זצ"ל (נולד בבגדאד ביוה"כ תר-ג, ונפטר בן אשר צ"ג ביום כ"ד תשרי תשפ"ו, ונטמן בביה"ח סגולה, סמוך לבנותיו הצדיקות א"מ אביבה ודודתי דינה ע"ה, וע"י מצבת חתנו מור אבי ועט"ר זצ"ל, אשר כולם נשכלו בחייו, ובאמונת אומן נוראה הצדיק עליו את הדין אכף פיהו וידום).

בירור מנהגי קשירת הציצית

בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל הקדמונים

מנהג רוב עדות ישראל בדורות האחרונים [מלבד עדת בני תימן] בקשירת הציציות הוא כפי שכתב השו"ע בס' י"א סי"ד: יקח ד' חוטים מצד זה וד' מצד זה, ויקשור שני פעמים זה על גב זה, ואח"כ יכרוך חוט הארוך סביב השבעה קצת כריכות, וקושר שני פעמים זה על גב זה, וחוזר וכוך; וכן יעשה עד שישלים לחמש קשרים כפולים וארבעה אוירים ביניהם מלאים כריכות עי"ש.

במאמר זה נבאר בס"ד שמנהג זה הוא מנהג שמקורו בחכמי צרפת המאוחרים, אולם המנהג הקדום, הן של הגאונים וחכמי המזרח, הן של חכמי צרפת הקדמונים וחכמי שאר הארצות היה באופן אחר, מכמה בחינות; א. הקשרים לא היו ד' חוטים עם ד' חוטים, אלא כל הקשרים נעשים עם החוט הארוך בלבד. ב. חמשת הקשרים שנהגו לעשות - לא היו בין כל כריכה וכריכה אלא מחולקים לג' וב', בהתחלה ובסוף, ובאמצע היו כל הכריכות ברצף. אלו השינויים העיקריים, וכפי שנבאר בס"ד.

האם הקשרים נעשים ד' עם ד' או הכל עם החוט הכורך

כתב הב"י בס' י"א סי"ד: וכתוב במרדכי [סי' תתק"מ]: ועל הקשרים עצמם נוהג ר"ת ור"י לעשות מחוט של כרך הקשרים, והיה תוחב ראש החוט באמצעיתו על השבעה חוטים ומהדקן יחד. ואומר רבי אלחנן דכה"ג לא מיקרי קשר של קיימא אם לא כשמקשר שני החוטים יחד בשני קשרים כדאמרינן בפרק אלו קשרים. ומיהו י"ל דכה"ג שאין כאן אלא ראש אחד מתקיים יותר, אבל בשני ראשים זה הראש מושך אילך וזה אילך ועביד לאינתוקי. ומיהו נראה לי דלא הוי קשר הואיל וקושר בו שאר חוטים, ולעצמו היה מהני שהוא רק חוט של כרך אבל שאר החוטים אינם מתקיימין. וכתוב שם עוד מיני קשרים אחרים, ובסוף כתב: ויש נוהגים לקשור בארבע שמכאן וארבע שמכאן בענין שקושרים הראשון בטלית וכן עושין כל הקשרים וכן נכון לעשות בעיני רבינו, ע"כ. וזה לשון הרא"ש: וחולקין שמונה חוטים ארבע לכאן וארבע לכאן ועושין הקשר. וכך הם דברי רבינו. ומשמע שכל הקשרים בענין זה קושרים אותם, וכמו שהעלה במרדכי שנכון בעיני

רבינו. ע"כ. והדרכ"מ שם כתב: וכן כתב בהג"ה מיימוני דכולן צריכים להיות קשר על גבי קשר וכן נהגו. ע"כ.

נמצא שדעת ר' אלחנן, המרדכי וכן דעת רבו, הרא"ש והגמ"י, שהקשרים הם ד' עם ד', וממילא עושים קשר כפול. ויש להוסיף שכ"כ גם המאורות בסדר עשיית הציצית שבסוף הלכות ציצית שלו עי"ש. וכ"כ המאירי ביבמות ה' ע"ב במעשה הציצית על פי המנהג הנהוג לרבני צרפת עי"ש. וכ"כ בחידושי הר"ן בסנהדרין פ"ח ע"ב בתוך הדברים, שאנו נוהגים לקשור סמוך לבגד בשני קשרים זה אחר זה עי"ש. וכ"פ השו"ע וכו"ל, וכ"ד רבינו האר"י בשעה"כ [כמובא בכה"ח בסי' י"א אות מ"ז עי"ש], וכן נהגו בדורות האחרונים בפשיטות.

אולם בספר המנהיג בהלכות ציצית העמיד בזה מחלוקת ברורה במנהגי העדות, וז"ל [עמ' תרמ"ג במהדורת מוה"ק]: ובענין הקשר נחלקו חכמי ספרד ופרובינציה עם רוב חכמי צרפת, **שיש מקומות בצרפת שעושים בו קשר גמור לקשור הד' חוטין עם הד' האחרים**. ויש לי ראייה לזה הקשר גמור שאדם חייב בשבת בראש פרק הזורק [צ"ו ע"ב] ממשכן שכן אורגי יריעות שנפסק להן חוט קושרין זה עם זה. וכן נהג ר' אליהו מפריש ז"ל. וחולייא ג' כרכים בחוט הכרך הארוך מכולם, ומכניס לפנים מחולייא ויהדקנו. **וחכמי פרובינציה וספרד נהגו הקשר כאותה חולייא שאמרנו שעושים בצרפת, ומכניסין חוט הכרך לפנים משלשת הכרכים וזהו הקשר**. וחולייא שצריך לקשור לפנים מהכרך השלישי לבד. ויש לי ראייה לזה המנהג, קשר רצועות היד לתפילת היד ליווד שדי, לרגיל ובקי בתפילין ולקשרם, ותפילין בי בר חבו שכיחי כמונו היום. אב"ן ע"כ. ומבואר מדבריו שבספרד ובפרובנס לא היו קושרים ב' קשרים זה ע"ג זה אלא מעמידים את החוליא ע"י הכנסת ראש החוט הכורך לפנים, וזה נקרא הקשר.

ובאמת שכע"ז נהגו שאר עדות וחכמי ישראל מקדמת דנא עוד מתקופת הגאונים, ונבאר את המקורות לכך במנהגי העדות השונות:

חכמי בבל ומנהגם

בשו"ת הגאונים אסף תש"ב עמ' 131 [ובקצרה בספר **האשכול** עמ' 221 בשם תשובה לגאון] הובאה תשובת **רב שרירא גאון** לרב חנניה, ראש ישיבת גאון יעקב בא"י, בענין מעשה הציצית, וכתב בתוך הדברים: ואשר שאלת כיצד יהיו הקשרים - הנה באשר לעיקר החיוב שהוא בלי ספק הנהו ג' כריכות קשורות והן נקראות חוליא אחת ואמרו בה הראשונים כמה שיעור חליה ר' אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש. ע"כ, עי"ש, ומבואר מדבריו שג' הכריכות שהם קשורות הן נקראות חוליה וזוהי הקשירה, ולא הזכיר קשירה אחרת של ד' חוטים זה בזה.

Methodological Distinctiveness

The Eastern rabbinic tradition is characterized by specific intellectual hallmarks that "*Metivot*" seeks to highlight:

- **Systematic Codification:** A move towards organized legal codes (such as the Rif and Rambam) rather than dialectic piloting.
- **Philology and Exegesis:** A deep commitment to Hebrew grammar (Dikduk) and the Peshat (literal interpretation) of Scripture.
- **Integration of Thought:** A seamless blend of *Halakha* with Jewish philosophy (*Emunot v'Deot*) and ethics.

The Mission of "*Metivot*"

The primary objective of the *Metivot journal* is to provide a forum for scholarly investigation into the legacy of the *Geonim* and their spiritual and intellectual descendants, thereby ensuring the preservation and restoration of this lost heritage. The journal serves as a platform for:

- **Manuscript Research:** Identifying, deciphering, and reconstructing fragmented texts from the era of the *Geonim* and *Rishonim*.
- **Translation and Elucidation:** Rendering early Judeo-Arabic texts into accessible Hebrew, accompanied with comprehensive elucidation and annotation.
- **Halakhic and Historical Analysis:** Research into the customs, liturgy, and legal methodology of Jewish communities in the pre-modern Islamic diaspora.

"*Metivot*" is dedicated to the mantra of *Hahzarat Atarah LeYoshnah* (restoring the crown to its ancient glory). By breathing life into the long-neglected "dry bones" from the dust of Jewish history, the journal aims to rejuvenate the legacy of our forebears from the Judeo-Arabic rabbinic tradition and bring their Torah back into the vibrant discourse of the contemporary Beth Midrash.

THE VISION OF *METIVOT*

The Renaissance of the Geonic and Judeo-Arabic Heritage

The Two Houses of Study

With the closure of the Talmudic era, the transmission of Torah split into two distinct geographical and intellectual trajectories, often referred to in Rabbinic literature as the "Kingdom of *Edom*" (Christian Europe) and the "Kingdom of *Ishmael*" (Islamic Lands).

While the traditions of Christian Europe (*Ashkenaz* and France) became the dominant foundation for the modern Yeshiva curriculum, the monumental legacy of the "**Eastern House of Study**" – spanning the academies of Babylon, North Africa, Egypt, Yemen, and Muslim Spain—gradually faded into obscurity. This school of thought, led by the ***Geonim***, Rav Saadiah Gaon, and Maimonides (the Rambam), represented a golden age of Jewish intellectualism that synthesized *Halakha* with profound philosophical inquiry and linguistic precision.

The Lost Library

The decline of the Eastern tradition was precipitated by historical upheavals and a significant linguistic barrier. The vast majority of these works were composed in **Judeo-Arabic**. As the center of Jewish life shifted to Europe, and later as Eastern communities underwent sociopolitical changes (such as the influx of Spanish exiles in 1492), the ability to access these original texts was lost.

Consequently, thousands of manuscripts—containing unique Halakhic rulings, biblical commentaries, and philosophical treatises—were left buried in archives, most notably the **Cairo *Genizah***, waiting for redemption.

Rabbi Aharon Gabbai 175

The Weekday *Amidah* Liturgy of the Musta'arabi Community in Damascus

Heker Ve'Tyun (Studies and Analyses)

Rabbi Avraham Dasht 195

On the Controversy between Rav Saadia Gaon and Rav Aaron Ben Meir

Rabbi Hillel Novetsky 221

Halakha, Polemic, and Rhetoric in the Writings of Maimonides and Rabbi Yosef Tov Elem (Bonfils)

Rabbi Doron Ronen 271

Maimonides' approach to Hashem's Providence over the people of Israel in contrast to other nations of the world [Part I]

Rabbi Yehuda Seewald 299

The Ancient Synagogue in Dammūh as the Site of the Egyptian Pietists' Perfect Solitude

Halakha and Customs

Rabbi Shmuel Yoel Sofer 327

Ancient Traditions of Iraqi Jewry and Their Origins in the Teachings of the Geonim and Early Authorities [Part I]

Rabbi Moshe Shabat 381

Post-Talmudic Blessings and Innovated Liturgies

Rabbi Emanuel Mulkandov 471

Clarification of the Custom of the Geonim and Early Authorities Regarding the Tying of *Tzitzit*

TABLE OF CONTENTS

Preface: The Vision of <i>Metivot</i>	III
Foreword by <i>HaGaon</i> Rabbi Shimon Hai Alouf (in Hebrew)	7
Introduction (in Hebrew)	11

***Genuzot* (Manuscripts)**

Rabbi Yishai Ronen	31
<i>Sefer Diyukei HaMikra</i> : The Commentary of R. Judah Ibn Bal'am on the Book of Samuel	
Rabbi David Yosef	43
New Fragments from <i>HaMaspik Le'Ovdei Hashem (The Sufficient Guide for the Servants of God)</i> regarding the study of the sciences and Regarding the Appellations of the People of Israel	
Rabbi Moshe Maimon	69
Oryan Telitai: Supplements for Three Missing Portions in the Torah Commentary of Rabbeinu Abraham ben HaRambam	

***Sefunot* (Texts)**

Rabbi Yedidya Cohen	91
Introductory Chapters to <i>Sefer Halachot Gedolot</i> and an new Edition of the Beginning of <i>Hilkhhot Ketubbot</i>	
Rabbi Yishai Ronen and Rabbi David Yosef	115
Introductory Chapters to Rav Saadia Gaon's <i>Tafsir</i> on the Torah, and a Critical Edition of his Introductions and Conclusion to the Tafsir	
Rabbi Yehuda Seewald	171
A Register of Death Dates from the Geonic Period	

METIVOT

Studies in Geonic Literature
and the Judeo-Arabic Rabbinic Tradition
Volume I • February 2026

President

Rabbi Shimon Hai Alouf

Rabbi of Congregation Ahava VeAhva and Congregation Ohel Avraham

Editorial Board

Rabbi Yishai Ronen

Rabbi David Yosef

kovetzmetivot@gmail.com

The views expressed in this journal are those of the authors
and do not necessarily reflect the views of the Editors

©

Copyright 2026

Jerusalem, Israel

Cover design:

Itamar Natan

+972-50-264-3860

Typesetting and Layout:

Yedidya Cohen +972-58-321-6699

בעזה ש"ת

METIVOT

Studies in Geonic Literature and the
Judeo-Arabic Rabbinic Tradition

Volume I • February 2026

פכון
אהלי
קדם